Utrecht University Repository

Title	Ruimte Voor Een Deskundige Tweede Kamer: Wie Niet Groot Is, Moet Slim Zijn
Authors	Bokhorst, Meike; Groeneweg, Niels; 't Hart, Paul
Publication Date	2025-06-28
Link	https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/463425
Citation	Bokhorst, M, Groeneweg, N & 't Hart, P 2025 'Ruimte Voor Een Deskundige Tweede Kamer : Wie Niet Groot Is, Moet Slim Zijn' Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). < https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2025/06/25/ruimte-voor-een-deskundige-tweede-kamer >
Versions / License	Publisher version
Rights	https://www.uu.nl/en/university-library/license-and-reuse-conditions

Working Paper

Ruimte voor een deskundige Tweede Kamer

Wie niet groot is, moet slim zijn

Meike Bokhorst,
Niels Groeneweg
en Paul 't Hart

WRR

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen.

De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle Working papers is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
070-356 46 00
info@wrr.nl
2500 EA Den Haag
wrr.nl

Vormgeving binnenwerk: Public Cinema
Working Paper nummer 69

ISBN: 978-90-834996-4-2

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2025.

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn

Working Paper

Ruimte voor een deskundige Tweede Kamer

Wie niet groot is, moet slim zijn

Meike Bokhorst,
Niels Groeneweg
en Paul 't Hart

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

Inhoudsopgave

	Ten geleide	**6**
	Samenvatting	
	Een deskundige Tweede Kamer	8
1	**Inleiding**	**12**
1.1	Wie niet groot is, moet slim zijn	12
1.2	Kamerwerk in beweging	13
1.3	Welke deskundigheid is van belang?	15
2.	**De staat van deskundigheid van de Tweede Kamer**	**18**
2.1	Bemensing	18
2.2	Ondersteuning	24
2.3	Bevoegdheden en werkwijzen	29
3	**Knelpunten**	**34**
3.1	De Tweede Kamer onder het vergrootglas	34
3.2	Kerntaken versus profilering	36
3.3	Kleinere fracties, minder vakdeskundigheid	38
3.4	Hogere omloopsnelheid, minder procesdeskundigheid	39
3.5	Beperkte ondersteuning	39
3.6	Beperkt zicht op uitvoering	40
4	**Hervormingsvoorstellen in discussie**	**42**
4.1	Veranderingen van samenstelling	42
4.2	Versterking van de ondersteuning	46
4.3	Veranderingen van bevoegdheden en werkwijzen	47
4.5	Doorwerking van aanbevelingen	54
4.6	Andere mogelijke verbetermaatregelen volgens gesprekspartners	57
5	**Concluderende observaties**	**60**
	Lijst van gesproken en geconsulteerde personen	**62**
	Literatuurlijst	**64**

Ten geleide

Onderzoek naar de deskundigheid van de Tweede Kamer vormt een casestudie binnen het wrr-project Deskundige overheid. Het Working Paper Ruimte voor een deskundige Tweede Kamer is geschreven door Meike Bokhorst en Niels Groeneweg, in samenwerking met het raadslid Paul 't Hart. De overige leden van de projectgroep Deskundige overheid hebben meegelezen (Michel van Duijnen, Godfried Engbersen, Adriaan de Jonge, Bart Stellinga en Will Tiemeijer). Het paper is gebaseerd op literatuurstudie, rapportanalyse en een reeks vraaggesprekken met voormalige Tweede en Eerste Kamerleden, politieke en ambtelijke Kamerondersteuners, wetenschappelijke onderzoekers, beleidsmakers en medewerkers van wetenschappelijke bureaus van politieke partijen. Het onderzoek is afgerond op 19 mei 2025.

Onontbeerlijk voor een deskundige overheid is een deskundig parlement dat in staat is om als volksvertegenwoordiging zijn controlerende en medewetgevende taken goed te vervullen. In dit wrr Working Paper staat de vraag centraal of de Tweede Kamer beschikt over de deskundigheid die nodig is om die taken goed uit te voeren. Daarbij kijken we welke kennis en kunde er in de Tweede Kamer beschikbaar zijn en worden gebruikt, welke knelpunten er op dit gebied optreden, welke verbetervoorstellen er zijn gedaan en wat daarvan terecht is gekomen, en welke mogelijkheden er nog zijn voor verbetering.

De wrr dankt alle geïnterviewden (een lijst met namen en functies van geïnterviewden is te vinden in de bijlage) voor hun medewerking. Sommige gesprekspartners hebben desgevraagd ook waardevol commentaar geleverd op conceptversies. De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de wrr tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs.

Prof. mr. J.E.J. (Corien) Prins Prof. dr. F.W.A. (Frans) Brom

Samenvatting

Een deskundige Tweede Kamer

Een parlement dat beschikt over de expertise om zijn controlerende en wetgevende taken goed te vervullen is een essentieel onderdeel van een deskundige overheid.[1] Controle en wetgeving zijn de hoofdtaken die de Tweede Kamer van oudsher kent. Daarnaast vervult hij ook een representatieve functie. Dit Working Paper van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) doet verslag van een onderzoek naar de volgende twee vragen: *Over welke deskundigheid beschikt de Tweede Kamer om als volksvertegenwoordiging zijn controlerende en medewetgevende taken uit te voeren? Welke knelpunten doen zich daarbij voor en welke verbetermogelijkheden zijn er om de deskundigheidspositie van de Kamer te versterken?*

Deskundigheid in de Tweede Kamer

De deskundigheid van de Tweede Kamer kent individuele, organisatorische en institutionele kenmerken. Zo zijn er de professionele achtergronden en ervaringen van individuele Kamerleden, de organisatie van ambtelijke en politieke ondersteuning aan Kamerleden, en de institutionele bevoegdheden van de Kamer ten opzichte van de regering. Daarnaast zijn er nog vele andere organisaties die kennis aan de Tweede Kamer (kunnen) leveren, zoals ministeries, adviesraden en universiteiten. Deze kennis kan bijdragen aan de deskundigheid van de Tweede Kamer als deze goed is toegerust om al die informatie te verwerken en er een oordeel over te kunnen vormen. Verschillende soorten deskundigheid zijn daarbij van belang. Wij onderscheiden er vier: vak-, veld-, proces- en uitvoeringsdeskundigheid.

Knelpunten

Een eerste knelpunt is dat de toegenomen electorale volatiliteit ervoor zorgt dat Tweede Kamerleden minder zeker zijn van hun plek in de Tweede Kamer na de verkiezingen, waardoor de gemiddelde ervaring van de Tweede Kamer afneemt. Volksvertegenwoordigers zitten bovendien steeds korter in de Tweede Kamer, wat maakt dat telkens nieuwe Kamerleden het vak moeten leren. Dat heeft ook organisatorische consequenties: in de vele kleine fracties hebben Kamerleden weinig mogelijkheden om zich op een beleidsterrein te specialiseren en hun vak- en velddeskundigheid te verdiepen.

1 WRR 2024a: 15–17.

Slechts enkele partijen zijn groot genoeg om aan alle commissies en beleidsterreinen voldoende aandacht te kunnen besteden – en die partijen kunnen bij een volgende verkiezing alweer zijn gedecimeerd. Dat heeft gevolgen voor de mate waarin de Kamer als instituut in staat is om optimaal gebruik te maken van zijn bevoegdheden op het gebied van (mede)wetgeving en controle.

In de tweede plaats voelen Kamerleden druk om zich veel meer met hun representatieve functie bezig te houden. In de sterk gemediatiseerde vorm van politiek waarin zij zich bevinden, besteden zij veel aandacht aan strategische communicatie en persoonlijke dan wel politieke profilering. Dit kan de investering van aandacht en expertise in de vervulling van de klassieke kerntaken wegdrukken. Zo besteedt de Kamer volgens een recente zelfevaluatie steeds minder tijd aan (de kwaliteit van) wetgeving.[2]

Een derde knelpunt betreft de politieke ondersteuning van Kamerleden, die via de fracties verloopt. Enkele fracties stellen een persoonlijke medewerker aan hun leden beschikbaar, maar veel Kamerleden hebben geen eigen beleidsinhoudelijke medewerker. Deze politieke ondersteuning heeft sinds 2020 via de Jetten-gelden weliswaar een stimulans gekregen, maar het is voor fracties van sterk wisselende of permanent beperkte omvang lastig om deskundigheid te behouden.

Ten vierde ontberen de partijorganen die voor hun financiering afhankelijk zijn van het zetelaantal van hun partij in de Kamer, daardoor stabiele financiering. Dat belemmert de opbouw en borging van deskundigheid van Kamerleden, fracties en partijorganen. Zo fluctueert de begroting van de wetenschappelijke instituten van politieke partijen sterk. Daarbij komt dat de politieke ondersteuning van parlementariërs in Nederland krap bemeten is. De fractiemedewerkers hebben te maken met een hoge werkdruk, weinig doorgroeimogelijkheden en veel onzekerheid bij nieuwe verkiezingen.

De ambtelijke ondersteuning stelt haar onpartijdige expertise ten dienste aan de gehele Tweede Kamer. De afgelopen jaren is de Dienst Analyse en Onderzoek van de Kamer aanzienlijk uitgebreid, maar de aanwezige capaciteit wordt niet door alle Kamerleden optimaal benut.[3] Dit komt onder meer doordat (nieuwe) Kamerleden en fractiemedewerkers niet altijd bekend zijn met wat de ambtelijke ondersteuning kan bieden, of omdat ze zichzelf niet de tijd geven de producten ervan tot zich te nemen.

---

2 Tweede Kamer 2021.
3 Tweede Kamer 2025: 29.

Verbetervoorstellen

In achtereenvolgende rapporten van Kamer en kabinet is een reeks voorstellen gedaan om de Tweede Kamer beter te laten functioneren (voor een overzicht, zie kader 1).

Staatsrechtelijke voorstellen hebben vooral betrekking op de institutionele capaciteit van de Kamer: het verhogen van de kiesdrempel (waardoor gemiddeld grotere fracties ontstaan) en de uitbreiding van het aantal Kamerleden (zodat er meer menskracht is voor al het werk). Beide voorstellen zijn in de loop der tijd uitvoerig voorzien van voor- en nadelen. Er is tot dusver onvoldoende draagvlak om deze maatregelen in te voeren.

Bij financiële voorstellen gaat het om pleidooien voor structurele investeringen in steviger ambtelijke Kamerondersteuning en politieke fractieondersteuning. De omvang van beide typen ondersteuning is in Nederland ook na recente investeringsimpulsen nog steeds beperkt in vergelijking met die in andere West-Europese landen en in het Europese Parlement.

De meeste verbetervoorstellen zijn gericht op organisatorische verbetering: procedurele veranderingen die ervoor moeten te zorgen dat de Kamer professioneler kan gaan werken. In de afgelopen jaren is een aantal van dergelijke voorstellen ingevoerd, zoals het voeren van strategische procedurevergaderingen en het invoeren van wetgevingsrapporteurs. Andere procedurele maatregelen vergen een langere adem, zoals (meer) ruimte voor het leggen van directe contacten tussen Kamerleden en ambtenaren. Technische briefings van ambtenaren komen vaker voor, maar de oekaze-Kok – die voorschrijft dat ambtenaren alleen na goedkeuring van de minister contact mogen hebben met Kamerleden – zit nog altijd tussen ieders oren, ondanks dat latere kabinetten deze gerelativeerd hebben.

Kader 1. Initiatieven voor verbetering van de Tweede Kamer

De volgende initiatieven beoogden het functioneren van de Tweede Kamer te ver beteren:

Kabinetsinitiatieven

Nationale conventie en Burgerforum kiesstelsel (2006)
Staatscommissie parlementair stelsel, Commissie-Remkes (2018)

Kamerinitiatieven

Rapport parlementair onderzoek infrastructuurprojecten, Commissie-Duivesteijn (2004) Parlementaire zelfreflectie (2009)
Klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (2016)

Rapport tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties (2021)
Rapport versterking functies Tweede Kamer, werkgroep-Van der Staaij (2021)
Rapport van de werkgroep Informatieafspraken Grip op informatie (2023)
Rapport parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening (2024)
Rapport Voor een Kamer die werkt (2025)

Initiatieven van individuele Kamerleden
Initiatiefnota Dassen/Bikker (2023)

Andere verbetermogelijkheden

Kamerleden zuchten onder een hoge werkdruk, waardoor ze hun vak- en veld-deskundigheid maar moeizaam kunnen ontwikkelen. Diverse geïnterviewden opperden dat Nederland voor een land van 18 miljoen inwoners een nogal kleine Tweede Kamer heeft. Als in Nederland het aantal zetels in lijn zou zijn met wat elders in Europa gebruikelijk is, dan hadden we zo'n 259 in plaats van 150 Kamerleden. Een logische oplossing zou zijn om het aantal Tweede Kamerleden dichter naar de Europees lijn te brengen. Plannen daartoe zijn tot nog toe echter gesneuveld. Datzelfde geldt voor andere institutionele hervormingen, zoals de invoering van een kiesdrempel. Zolang er geen draagvlak is voor meer Kamerleden, zou de deskundigheidspositie van de Kamer versterkt kunnen worden door de inhoudelijke politieke ondersteuning aan Kamerleden en fracties uit te breiden.[4]

4 Zo betoogt de WRR in het rapport *Deskundige Overheid* (WRR 2025), waarvoor dit working paper een bouwsteen vormt.

1 Inleiding

1.1 Wie niet groot is, moet slim zijn

Hoe kan de Tweede Kamer met 150 Kamerleden meer dan 18 miljoen burgers vertegenwoordigen, de Rijksuitgaven van 433 miljard euro en het werk van 150.000 Rijksambtenaren controleren en mede verantwoordelijkheid dragen voor de kwaliteit van ruim 2.000 wetten en 7.000 ministeriële regelingen? Onontbeerlijk voor een deskundige overheid is een kundig parlement met kundige parlementariërs die in staat zijn hun representatieve functie en controlerende en medewetgevende taken goed te vervullen.

Wie niet groot is maar wel sterk wil zijn, moet slim zijn. Lukt het de Tweede Kamer om die slimheid te organiseren en tot gelding te brengen? Daarover bestaat al langere tijd twijfel. De Tweede Kamer heeft tussen 2007-2009 een parlementaire zelfreflectie uitgevoerd.[5] Tussen 2021-2023 deed de werkgroep-Van der Staaij onderzoek naar hoe de Tweede Kamer zijn functies kan versterken; dit mondde uit in het eindrapport *Meer dan de som der delen*.[6] Daarnaast hebben verschillende parlementaire commissies aanbevelingen gedaan die het functioneren van de Tweede Kamer en de deskundigheid ervan kunnen verbeteren, zoals de tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties (2021) en de parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening (2024).[7] Ook het kabinet en de adviesraden hebben rapporten geïnitieerd die direct of indirect ingingen op de deskundigheid van de Tweede Kamer, zoals het rapport van de staatscommissie-Remkes[8] of het rapport Rijk aan kennis van de Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI)[9]. In deze rapporten gaat het onder meer over een betere benutting van de beschikbare kennis van de departementen en uitvoeringsorganisaties en een verbetering van de ondersteuning van Tweede Kamerleden.

In dit Working Paper maken we de balans van de ontwikkelingen op. De volgende vraag staat daarbij centraal:

Over welke deskundigheid beschikt de Tweede Kamer om als volksvertegenwoordiging zijn controlerende en medewetgevende taken uit te voeren?

---

5 Tweede Kamer 2009
6 Tweede Kamer 2021.
7 Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening 2024: 77–79; Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties 2021.
8 Remkes et al. 2018.
9 AWTI 2021.

Welke knelpunten doen zich daarbij voor, en welke verbetermogelijkheden zijn er om de deskundigheidspositie van de Kamer te versterken?

Om die vraag te beantwoorden, inventariseren we op basis van literatuur en gesprekken welke kennis en kunde er bij Kamerleden en in de Tweede Kamer beschikbaar zijn (hoofdstuk 2), welke knelpunten er op dit gebied optreden (hoofdstuk 3), welke verbetervoorstellen er zijn gedaan, wat daarvan terecht is gekomen en welke discussies daarover worden gevoerd (hoofdstuk 4). Hoofdstuk 5 bevat een aantal concluderende observaties.

1.2 Kamerwerk in beweging

Voor het gezag van de Tweede Kamer is het van belang dat Kamerleden de wetgevende en controlerende taken met voldoende deskundigheid uit kunnen voeren. De wetgevende taak houdt in dat de Staten-Generaal samen met de regering de wetten vaststelt. Door de jaren heen heeft het belang dat aan deze taken wordt toegekend wisselingen vertoond. Ook wijzigden de instrumenten die Tweede Kamerleden hadden om deze taken uit te kunnen oefenen. Vanaf de Grondwet van Thorbecke van 1848 kreeg de Tweede Kamer steeds meer bevoegdheden.[10]

In de negentiende eeuw bespraken Tweede Kamerleden wetgevingsvoorstellen voor in een kleiner gezelschap in het afdelingsonderzoek. Hiervoor werden alle Tweede Kamerleden door loting verdeeld over vijf afdelingen, waarna elk voorstel in elke afdeling werd besproken. Het doel hiervan was om achter de belangrijkste knelpunten van een voorstel te komen, zodat het plenaire debat sneller zou verlopen. Dit had wel als nadeel dat Tweede Kamerleden die gespecialiseerd waren in een bepaald onderwerp, verspreid werden over de verschillende afdelingen.[11] Tegen het einde van de negentiende eeuw werden de eerste commissies opgericht en konden Tweede Kamerleden zich juist specialiseren in een bepaald beleidsterrein. De definitieve overgang na de Tweede Wereldoorlog van afdelingsonderzoeken naar commissies per beleidsterrein heeft het vermogen van de Kamer om als deskundig (mede)wetgever op te treden aanzienlijk versterkt.[12]

De controlerende taak houdt in dat de Tweede Kamerleden de regering kunnen controleren. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de plicht die het kabinet heeft om inlichtingen te verschaffen.[13] Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd

10 Bovend'Eert 2015: 91–117.
11 Tanja 2010: 24–27.
12 Bovend'Eert 2015: 100–105.
13 Bovend'Eert & Kummeling 2017: 217–392.

het voor de Kamer moeilijker gelijke tred met de regering te houden. Dit had te maken met de uitdijende rol van de overheid en de steeds groter en professioneler wordende ambtenarij die de regering kon ondersteunen. Daarom werden de instrumenten voor de uitoefening van de parlementaire controle uitgebreid, zoals het budgetrecht en het vragenrecht.[14]

In de wetenschappelijke literatuur is er discussie over de vraag of de Tweede Kamer nog een derde taak heeft, namelijk de representatieve taak.[15] Al sinds 1814 staat in de Grondwet dat de Staten-Generaal het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigt. Het representeren van de bevolking lijkt zo eerder een wezenskenmerk van de (Nederlandse) democratie dan een aparte taak. Ook bij het medewetgeven en controleren vervullen Kamerleden hun representatieve functie. Toch gaan zij door de jaren heen verschillend met deze functie om. Goed contact met de samenleving zorgt ervoor dat problemen eerder aan het licht komen en dat de samenleving zich beter vertegenwoordigd voelt. Daar hebben veel parlementariërs een dagtaak aan.

De nadruk die op representatie is komen te liggen, is in de afgelopen decennia sterk toegenomen.[16] Velen menen dat de kiezer zich moet kunnen herkennen in de samenstelling van het parlement en het debat dat er wordt gevoerd.[17] De mediatisering van het parlementaire werk speelt een belangrijke rol bij het tot stand brengen van deze herkenning. Kamerleden voelen zich letterlijk en figuurlijk bekeken (en permanent beoordeeld) door de kiezers. Er wordt ook wel gesproken van een toeschouwersdemocratie, waarin afnemende 'merktrouw' van kiezers druk zet op politici om hen ervan te overtuigen dat ze hun best doen voor hun achterbannen.[18] De werkgroep-Van der Staaij kwalificeert de representatieve functie wellicht mede in dat licht als derde taak van de Kamer.[19]

De toegenomen prominentie van representatiewerk neemt veel ruimte in. Dat is – zeker in de qua omvang en ondersteuning bescheiden Tweede Kamer die Nederland kent – tijd en aandacht die Kamerleden dan niet kunnen besteden aan hun (mede)wetgevende en controlerende taken. De werkgroep-Van der Staaij tekent bijvoorbeeld op dat "Kamerleden in hun controlerende rol vooral reageren op mediaberichten en de Kamer onvoldoende in staat is zelfstandig als tegenmacht te fungeren."[20] Journalistieke parlement-watchers stellen dat

14 Tanja 2010: 47–48.
15 Bovend'Eert 2015: 91–117.
16 Van Waasbergen 1974: 173.
17 Otjes et al. 2022: 6–8.
18 Van den Braak 2022.
19 Tweede Kamer 2021.
20 Tweede Kamer 2021: 23.

door de dominantie van medialogica in het Kamerwerk de focus voornamelijk is komen te liggen op het beeld, weg van het beleid.[21]

De staatscommissie-Remkes signaleert dat de Kamer zich steeds meer manifesteert als een meeregerend orgaan, met minder aandacht voor wetgeving en het agenderen van nieuwe maatschappelijke vraagstukken.[22] Dit houdt in dat de Tweede Kamer de regering probeert bij te sturen, onder meer door allerlei onderzoeken en enquêtes uit te voeren. Dit toenemende activisme is in gang gezet met de parlementaire enquête naar de rsv-affaire in 1983, destijds de eerste parlementaire enquête in decennia. Parlementaire enquêtes werden oorspronkelijk gebruikt om informatie te vergaren om wetgeving tot stand te brengen, maar vanaf de rsv-affaire ging het voornamelijk om het onderzoeken van misstanden.[23]

1.3 Welke deskundigheid is van belang?

Welke soorten deskundigheid hebben Tweede Kamerleden nodig om hun werk goed te kunnen doen? De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) onderscheidt vier soorten deskundigheid, die we als volgt kunnen verbijzonderen voor het parlementaire werk:[24]

- Vakdeskundigheid: kennis over de inhoud van de portefeuille, de werking van het openbaar bestuur en politieke vaardigheden, zoals woordvoering en onderhandeling.
- Velddeskundigheid: kennis van wat er speelt binnen beleidsvelden en achterbannen en de bekwaamheid om de voorkeuren van burgers en inzichten van professionals te vertalen in politieke handelingsperspectieven.
- Procesdeskundigheid: kennis over de werking van parlementaire processen en persoonlijke effectiviteit om als volksvertegenwoordiger voorstellen uit te dragen en aangenomen te krijgen in een wisselend politiek krachtenveld.
- Uitvoeringsdeskundigheid: kennis van de uitvoerbaarheid, handhaafbaarheid en werking van wetten en oog voor de financiële en juridische randvoorwaarden van goede publieke dienstverlening.

Het helpt in het parlementaire werk ongetwijfeld als een Kamerlid over vak- en veldkennis beschikt. Zo blijkt uit onderzoek dat Nederlandse parlementariërs meer spreektijd krijgen naarmate ze hoger op de lijst staan en meer specialistische deskundigheid hebben op het onderwerp.[25] Maar vak- en veldkennis

21 Tromp & Van de Ven 2023: 171–186.
22 Remkes et al. 2017: 30–33.
23 Muller & Coenen 1997; Kroeze 2025: 13–18.
24 WRR 2025.
25 Van Kleef et al. 2024.

zijn niet de enige soorten deskundigheid die tellen. Kennis van 'hoe het werkt' binnen de volksvertegenwoordiging en in wetgevings- en beleidsprocessen is eveneens van groot belang: "Voor een goede vervulling van de rol van controleur en (mede)wetgever moet een Kamerlid goed begrijpen hoe beleid en wet- en regelgeving tot stand komt, hoe de begrotingscyclus werkt, hoe het evaluatiestelsel in elkaar zit en welke (wettelijke) procedures, eisen en waarborgen bestaan."[26] In het rapport *Klem tussen balie en beleid* laat de commissie-Bosman zien wat er misgaat als de Kamer onvoldoende rekening houdt met de uitvoerbaarheid van wetgeving en beleid.[27] Oud-Kamerleden die inmiddels in ambtelijke dienst zijn getreden, kwamen al snel tot het inzicht dat parlementariërs gedegen kennis moeten hebben van de uitvoering(sorganisaties).[28]

Vanuit hun representatieve functie hanteren politieke partijen allerlei overwegingen bij de opstelling en plaatsbepaling van kandidaten op de lijst. Naast beschikbare kennis en ervaring gaat het ook om afspiegeling en spreiding naar bijvoorbeeld leeftijd, geslacht, regio en achtergronden. Partijen die zoeken naar volksvertegenwoordigers die verschillende achterbannen aanspreken, kijken daarbij ook naar kiezersvoorkeuren. Wat iemand tot een goed Kamerlid maakt, is subjectief maar vaardigheden zoals spreken, debatteren en belangen behartigen en deugden zoals toewijding en persoonlijke benaderbaarheid zijn daarbij van belang.[29] Kiezers beoordelen volksvertegenwoordigers op basis van allerlei deugden, waarvan deskundigheid er slechts één is. Voor zover deskundigheidsoverwegingen bij kiezers een rol spelen, gaat het onder meer om vakkundigheid, kennis van de doelgroep en communicatieve vaardigheden, naast resultaatgerichtheid en leiderschapskwaliteiten.[30]

Kamerleden krijgen een inwerkprogramma aangeboden vanuit de Tweede Kamer en de eigen fracties. Verder verstrekt de Kamer hen per commissie introductiedossiers en vanuit de ministeries krijgen zij publieke inwerkdossiers. Kamerleden ontvangen ook allerlei uitnodigingen voor werkbezoeken en meeloopstages zodat ze vanuit de praktijk veld- en uitvoeringskennis op kunnen doen. Hiernaast is er een praktische handreiking *Werken aan wetten*.[31] Maar veel kennis en vaardigheden zullen Kamerleden zich in de praktijk moeten verwerven, afhankelijk van hun dossiers en rollen. Daarvoor is het nodig politieke vlieguren te maken.

---

26 Rijksoverheid, Deel B Tweede Kamer, 2021: 22 en 30.
27 Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties 2021.
28 Pechtold & Snels 2024.
29 Van den Braak 2023c.
30 Winninghoff & Bruins 2017: 8, 17, 21, 22, 34, 35. Ter Berg & Schothorst 2017: 9, 14.
31 Sneller & Van der Staaij 2023.

2. De staat van deskundigheid van de Tweede Kamer

De deskundigheid waarmee de Tweede Kamer zijn werk kan doen, is het product van een aantal factoren. Dat is het uitgangspunt dat wij, gevoed door het literatuuronderzoek en de interviews, hier hanteren. Die factoren zijn:

1. *Bemensing:* aantallen, achtergronden en portefeuilles van Kamerleden en fracties;
2. *Ondersteuning*: beschikbaarheid van en omgang met ambtelijke, partijpolitieke en externe expertise;
3. *Bevoegdheden en werkwijzen*: mogelijkheden om informatie en kennis van de regering en de ambtelijke dienst te vergaren.

Hoe is het daarmee momenteel gesteld? We lopen ze kort langs, en bespreken daarbij de beschikbare feiten en observaties. In het volgende hoofdstuk destilleren wij op welke vlakken zich knelpunten voordoen.

2.1 Bemensing

Relatief weinig leden

Nergens in Europa zijn er zo weinig Kamerleden per hoofd van de bevolking als in Nederland. In Europese landen is er een globale relatie tussen het aantal Kamerzetels en de bevolkingsomvang. Op grond daarvan zou je verwachten dat de Nederlandse Tweede Kamer niet 150 maar zo'n 259 Kamerleden zou tellen. Van alle landen zit het aantal Nederlandse Kamerzetels het verst onder die Europese lijn (zie figuur 2.1).

Hoger opleidingsniveau, minder specialisten

Het Kamerwerk vergt veel van de kennis en kunde van Kamerleden en het politieke ambt is veeleisender en ingewikkelder geworden.[32] Hoogopgeleiden en mensen uit de hoge sociaaleconomische klassen zijn dan ook vanouds oververtegenwoordigd in het Nederlandse parlement.[33] Van de nieuwste lichting Tweede Kamerleden hebben 128 van de 150 leden onderwijs gevolgd aan de universiteit (wo) of de hogeschool (hbo), oftewel 85 procent (zie figuur 2.2).[34] Ter vergelijking: het aandeel mensen met hbo of wo in de Nederlandse samenleving is iets meer dan 35 procent. Het aantal hbo- of wo-opgeleiden verschilt per fractie en is relatief lager bij de pvv. Bovens en Wille schetsen hoe het hebben gevolgd van een hogere opleiding steeds meer de norm is geworden voor het

32 Van den Berg 2020: 239.
33 Van den Berg 1983; 1989.
34 Parlement.com 2023b.

Kamerlidmaatschap.[35] Maar zij laten ook zien dat de representatieve functie van de Kamer daarmee onder druk staat, omdat de wensen van hoger opgeleide mensen daardoor meer doorklinken in het beleid en lager opgeleide mensen meer politieke onvrede ervaren.[36]

Tot de eeuwwisseling was het gebruikelijk dat grotere partijen op een paar terreinen, zoals justitie of financiën, vaste specialisten hadden. Nu is dat veel minder het geval.[37] Doordat een gemiddelde fractie in de Tweede Kamer uit tien Kamerleden bestaat, moeten Kamerleden zich over meer verschillende beleidsvraagstukken tegelijk buigen dan voorheen. Binnen de fractie is er dus minder capaciteit om specialistische vakkennis te ontwikkelen.

Figuur 2.1 Parlementsgrootte en bevolkingsgrootte in de landen van de Europese Unie in 2020.

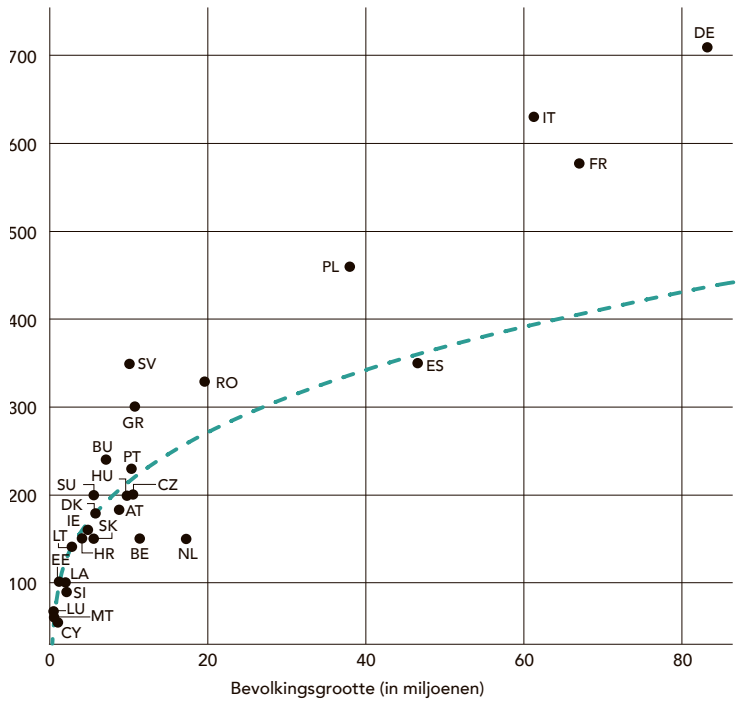

Bron: Otjes 2020

35 Bovens & Wille 2011: 64–85.
36 Bovens & Wille 2021.
37 Bovens & Wille 2011: 64–85.

Figuur 2.2 Opleidingsniveau van Tweede Kamerleden[38]

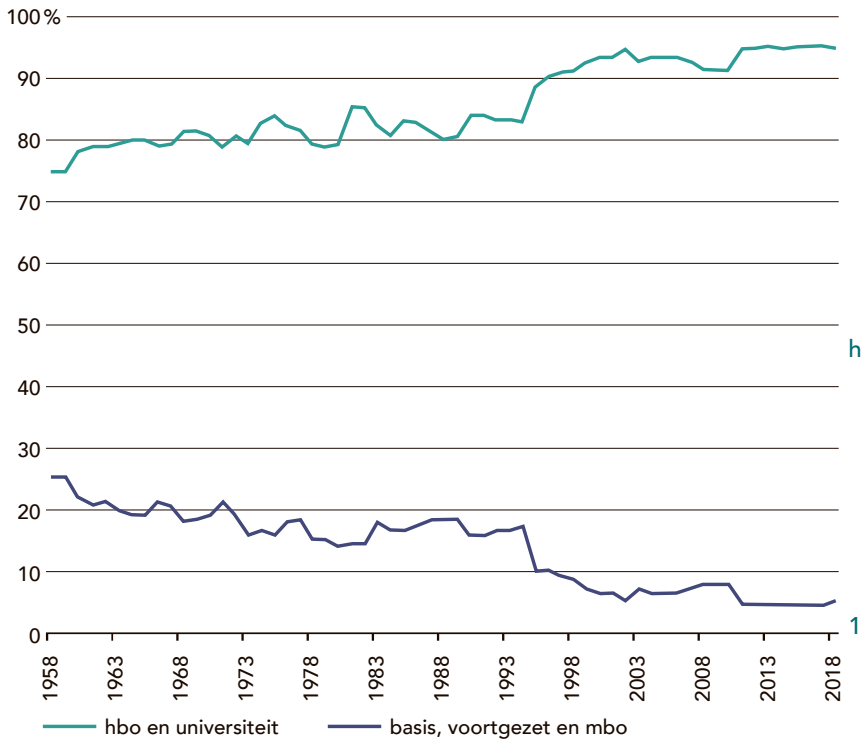

Minder juristen, meer politieke insiders

Uit onderzoek naar de maatschappelijke herkomst en loopbaanontwikkeling van politici volgt een beeld van politiek-bestuurlijke elites uit de hoge sociaaleconomische klassen die zich veelal blijven begeven onder wat de Haagse kaasstolp is gaan heten.[39] Voorheen vormden de juristen de grootste groep in de Tweede Kamer, maar inmiddels neemt het aantal juristen langzaam af en is er meer disciplinaire verbreding. Omdat de inwerktijd kort is, is het een voordeel wanneer Kamerleden enige politieke ervaring hebben. In 2021 zijn 42 Tweede Kamerleden verkozen die eerder als politiek assistent of fractiemedewerker actief waren voor hun politieke partij, terwijl dit er in 1994 nog maar acht waren (zie figuur 2.3). Wanneer ook Tweede Kamerleden worden meegenomen die eerder een functie hadden bij een politieke partij, bij de rijksoverheid, binnen de *public affairs* of bij lobbygroepen, dan loopt dit aantal op tot 77.[40]

38 Staatscommissie parlementair stelsel 2018: 56.
39 Van den Berg 1983, 1985, 1989; J. van den Berg 2020: 237–242.
40 Bovens & Wille 2024.

Figuur 2.3 Aantal Tweede Kamerleden met een achtergrond als politiek ondersteuner, 1966-2021

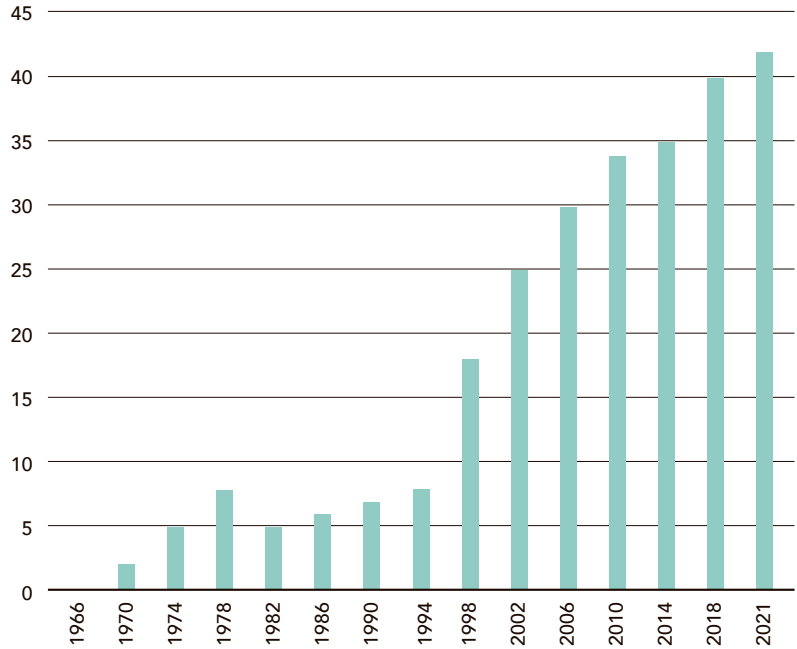

Bron: Parlementair Documentatie Centrum, geciteerd in Bovens & Wille 2023: 12

Minder ervaringsjaren

Kamerervaring is belangrijk om parlementaire processen te kunnen doorgronden en beïnvloeden. Die ervaring is de afgelopen jaren echter behoorlijk afgenomen. Nog niet eerder sinds 1945 was het percentage zetelwisselingen in de Tweede Kamer zo hoog als bij de verkiezingen van 2023: 36 procent van de zetels wisselde van partij.[41] Hierdoor bestaat de Tweede Kamer voor bijna de helft uit nieuwe leden.[42] En ruim twee derde van alle leden had na de beëdiging drie jaar of minder ervaring met het werk in de Tweede Kamer.[43] Na het aantreden van het kabinet zijn vervolgens nog eens veertien nieuwe Kamerleden geïnstalleerd, van wie twee eerdere ervaring hadden in de Tweede Kamer.[44]

41 Voogd et al. 2024; Jacobs et al. 2024.
42 Parlement.com 2023a.
43 Parlement.com 2023a..
44 Parlement.com 2024.

De gemiddelde zittingsduur van Kamerleden is afgenomen van ruim acht jaar in 1960 tot ruim zes jaar in 1980 en ruim vijf jaar in 2020. Ook het aantal Tweede Kamerleden met een zeer lange zittingsduur neemt af.[45] Dit past in een trend: sinds 1994 is het gemiddelde aantal jaren Kamerervaring elke Kamerperiode korter geworden (zie figuur 2.4).

Figuur 2.4 Gemiddeld aantal jaren Kamerervaring (1982-2021)

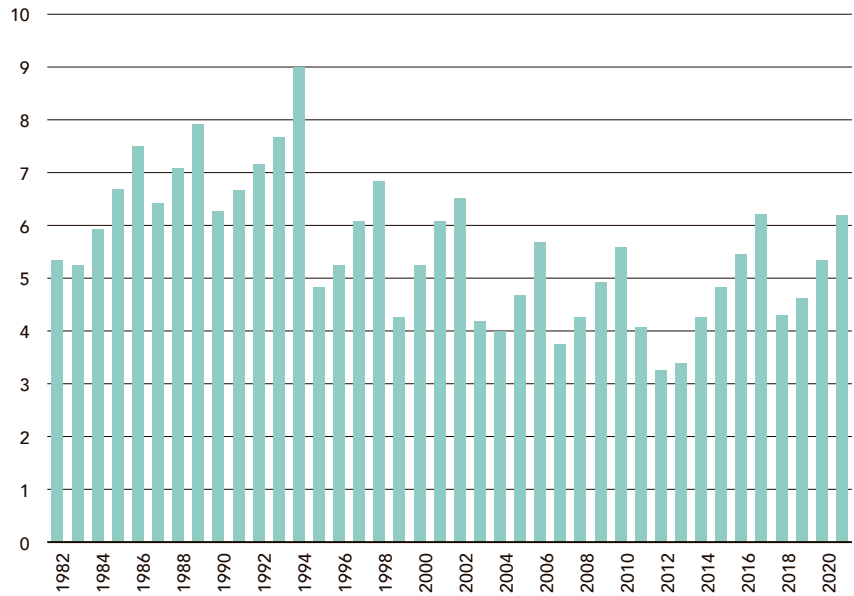

Bron: Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties 2021: 130

Voor deze afnemende ervaring zijn meerdere redenen aan te wijzen. Niet alleen de wisseling van zetelaantallen tussen partijen is toegenomen, dat geldt ook voor de doorstroming binnen veel partijen, om nieuwe politici een kans te geven. Al halverwege de jaren zeventig werd gesignaleerd dat de ervaringskennis van Kamerleden afnam doordat veel parlementariërs relatief snel en ook tussentijds vertrokken.[46] Dat is sindsdien alleen maar sterker geworden, mede als gevolg van de toegenomen werkdruk en burn-outklachten.[47]

Met het toenemen van het aantal gekozen fracties in de afgelopen decennia is het aantal leden per fractie afgenomen. Lag het aantal verkozen fracties de eerste

45 Van den Braak 2023a.
46 Van Schendelen & Van der Paardt 1975.
47 Van den Braak 2023a: 38.

helft van deze eeuw nog rond de tien, bij de afgelopen drie Tweede Kamerverkiezingen waren dat er respectievelijk dertien, zeventien en vijftien. Daarnaast waren er ook regelmatig Kamerleden die zich van hun partij afscheidden, waardoor er in augustus 2023 een recordaantal van 21 fracties in de Tweede Kamer zat. Bestond een fractie rond de eeuwwisseling nog uit gemiddeld zeventien Kamerleden, in 2022 was dit aantal teruggelopen naar acht Kamerleden per fractie.[48] Ook heeft het geringer aantal fractieleden gevolgen voor de aanwezigheid van fracties bij Kamerbijeenkomsten (zie figuur 2.5).

Figuur 2.5 Aanwezigheid van fracties in bij Kamerbijeenkomsten

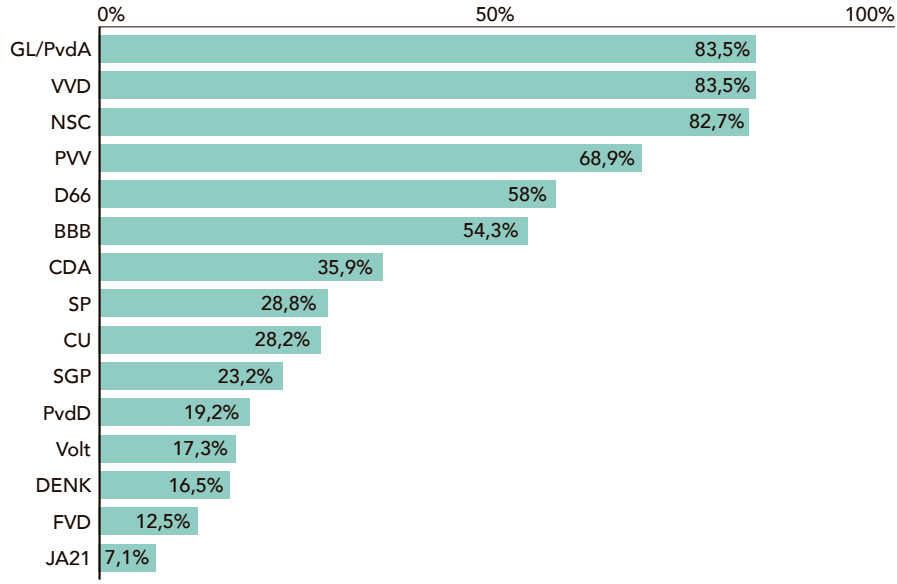

2.2 Ondersteuning

Beperkte, maar groeiende ambtelijke ondersteuning

De middelen van de Tweede Kamer worden voor het grootste deel aan het personeel besteed. De Tweede Kamerleden krijgen ambtelijke ondersteuning vanuit de organisatie van de Tweede Kamer en politieke ondersteuning vanuit de eigen fractie. Ongeveer een kwart van het Kamerbudget voor ondersteuning ging in 2023 naar fractieondersteuning en zo'n driekwart ging naar ambtelijke ondersteuning.[49]

48 Parlement.com 2022.
49 Groen 2023: 365–377. Tweede Kamer 2023–2024, 36 528, nr. 2.

De ambtelijke ondersteuning groeide van 85 medewerkers in 1965[50] naar 742 eind 2023.[51] Het grootste deel van hen is werkzaam bij de faciliterende ondersteuning, zoals de beveiliging, het archief of het bedrijfsrestaurant (zie figuur 2.4 voor het organogram). De Dienst Analyse en Onderzoek (dao) biedt inhoudelijke ondersteuning als kennis- en informatiemakelaar en voert zelfstandig onderzoek uit. Tweede Kamerleden kunnen zelf bij dao aankloppen met feitelijke vragen, maar als de beantwoording meer dan vier uur tijd kost, lopen de vragen via de commissies. De griffies van de commissies ondersteunen de Kamercommissies bij het organiseren van de commissieactiviteiten, zoals commissievergaderingen. Bureau Wetgeving beantwoordt de juridische vragen en ondersteunt Tweede Kamerleden bij het juridisch correct opstellen van onder meer initiatiefwetsvoorstellen en amendementen. Bureau Wetgeving maakt onderdeel uit van de griffie plenair, die de plenaire vergadering van de Tweede Kamer ondersteunt.[52]

De lange tijd bescheiden omvang van de inhoudelijke ambtelijke ondersteuning kreeg een impuls toen de Kamer de aanbevelingen van de parlementaire werkgroep-Van der Staaij ging uitvoeren. Na dertien jaar van stagnatie groeide ze uit tot 170 medewerkers in 2021.[53] De Dienst Analyse en Onderzoek kreeg op initiatief van het presidium tien fte extra medewerkers.[54] In 2022 nam het aantal werknemers verder toe, tot 190, en kwam de eu-staf van de griffies van de commissies naar dao.[55] Veel parlementaire stafleden werken voor meerdere commissies, aangezien hun expertise aan meerdere beleidsterreinen raakt.[56]

Ruwweg is er dus iets meer dan één inhoudelijk deskundige ambtelijke ondersteuner per Kamerlid. Is dit genoeg? Dat is moeilijk te zeggen, want er is geen simpele en uniform aanvaarde maatstaf om dat te beoordelen. Wat we wel kunnen doen, is de situatie van de Tweede Kamer vergelijken met die in andere landen (zie kader 2.1). Dan blijkt dat Kamerleden niet erg ruim bedeeld zijn met de ambtelijke ondersteuning.[57]

---

50 Van Baalen & Tanja 2015: 220–221. Otjes & Brandsma 2022.
51 Aantallen medewerkers 2023. Tweede Kamer 2024.
52 Otjes et al. 2022: 19–20.
53 Groen 2023: 365–377.
54 Kamerstuk 35 925 IIA, nr. 5
55 Tweede Kamer 2023.
56 Wolf 2022: 135–137.
57 ROB kwam in 2021 tot dezelfde conclusie.

Kader 2.1 Ambtelijke ondersteuning in vergelijkend perspectief

Er is nog weinig vergelijkend onderzoek gedaan naar de ambtelijke ondersteuning van verschillende parlementen. Ook is het lastig om deze tegenover elkaar te zetten. Zo kunnen interne structuren tussen parlementen flink verschillen en kan de verhouding tussen inhoudelijke en niet-inhoudelijke medewerkers wisselen. Wel wijst een onderzoek uit 2016 uit dat er een verband is tussen de bevolkingsomvang en de grootte van de gehele ambtelijke ondersteuning.[58] Otjes (2022) vond ook dat zowel het aantal fractie- en persoonlijk medewerkers als het aantal Kamer- en commissiemedewerkers vrij sterk samenhangt met het aantal inwoners van een land. Otjes en Brandsma (2022): "Op basis van de 18 miljoen inwoners die Nederland heeft, zou je verwachten dat er zo'n 660 Kamermedewerkers zijn. Daar zit de Tweede Kamer dus zo'n 100 onder."[59]

Ook Groen (2023) constateert dat de Nederlandse ondersteuning in vergelijking met landen als het Verenigd Koninkrijk en Duitsland relatief klein is.[60] Wetenschappelijke gesprekspartners wijzen ons erop dat de ambtelijke ondersteuning van andere parlementen meer kan bieden, mede omdat zij een grotere omvang en een groter budget hebben. Zo krijgen leden van het Britse Lagerhuis voorafgaand aan ieder debat een debate pack, met daarin relevante (wetenschappelijke) informatie en een lijst met mensen die expertise op het onderwerp hebben.[61] De Duitse Bondsdag heeft ruim 3.000 medewerkers in dienst voor alleen de inhoudelijke ambtelijke ondersteuning, op een totaal van ruim 6.000 medewerkers aan ambtelijke ondersteuning. Dit houdt in dat er in Duitsland per Bondsdaglid ruim vier medewerkers aan inhoudelijke ambtelijke ondersteuning zijn.[62] In Nederland is dat per Tweede Kamerlid ongeveer 1,2 medewerker. Hierdoor hebben Duitse Bondsdagleden meer mogelijkheden om gericht kennis te verwerven over een bepaald onderwerp.[63]

58 Otjes 2022.
59 Otjes & Brandsma 2022.
60 Groen 2023: 365–377.
61 Voor meer informatie, zie https://commonslibrary.parliament.uk/type/debate-pack/.
62 Wolf 2022: 175–177.
63 Wolf 2022: 242–244.

Beperkte politieke ondersteuning

De omvang van het budget voor fractiemedewerkers hangt af van het aantal zetels dat een fractie in de Tweede Kamer heeft. Politieke partijen kunnen kiezen of zij geld uitgeven aan beleidsinhoudelijke ondersteuning of bijvoorbeeld aan voorlichting. Daardoor zijn er grote verschillen tussen partijen in het aantal inhoudelijke medewerkers waarover zij beschikken. Zo varieerde dit in 2021 tussen de 1,1 en 2,5 fte aan inhoudelijke medewerkers per Tweede Kamerlid, met een gemiddelde van 1,5 fte per Tweede Kamerlid.[64]

De volatiliteit van verkiezingsuitslagen zorgt ervoor dat de capaciteit van de fracties in korte tijd sterk kan fluctueren. Dat maakt het moeilijker om op een duurzame manier deskundigheid op te bouwen in de fractie. Gesprekspartners gaven in de gesprekken aan dat het vooral jonge mensen zijn die de inhoudelijke politieke ondersteuning geven. Vaak zijn dit recent afgestudeerden die nog weinig ervaring hebben opgedaan (buiten de politiek). Dit heeft te maken met het veeleisende werk, het gebrek aan (financiële) doorgroeimogelijkheden, de beperkte financiële compensatie en onzekerheid vanwege de volatiliteit van de kiezers.[65] Immers, wanneer een partij bij de Tweede Kamerverkiezingen zetels moet inleveren, dan verliest de fractie na twaalf maanden ook een evenredig deel van de financiering voor de fractieondersteuning. Hierdoor vertrekken medewerkers relatief snel en bouwen zij weinig ervaring op, al is het werk voor sommigen wel een opstapje naar het Kamerlidmaatschap.[66]

Vanaf 2010 streefde het kabinet-Rutte naar een kleinere overheid en bezuinigde het ook op de politieke fractieondersteuning.[67] Het gebrek aan ondersteuning ondermijnde volgens menig Kamerlid steeds meer hun werk. Dit leidde zelfs tot een petitie van 31 bezorgde organisaties, bedrijven, publicaffairsbureaus en wetenschappers om het capaciteitsprobleem te agenderen.[68] In 2019 kwam er steun voor de motie-Jetten om tijdelijk meer budget beschikbaar te stellen voor ondersteuning van Kamerleden.[69] Fracties hebben evenwel slechts een deel van deze zogeheten Jetten-gelden daar ook daadwerkelijk aan uitgegeven. Het grootste deel hebben ze opgepot als reserve en een klein deel ging naar voorlichting en communicatie.[70] Kamerfracties kregen in 2024 per Kamerzetel 21.916

64 Van der Wilde 2019. Het budget is voor beleidsinhoudelijke medewerkers, maar het staat fracties vrij om het uit te geven aan andere vormen van ondersteuning, zoals communicatiemedewerkers.
65 Op basis van gesprekken.
66 Bovens & Wille 2023.
67 Otjes et al. 2022: 15–18.
68 www.nporadio1.nl/nieuws/politiek/d7d1dd66-73cc-43dd-b0e2-210d09004c35/het-haagse-taboe-de-capaciteitsproblemen-van-de-kamer-zijn-een-bloody-shame. Steun de Kamer, versterk onze democratie - Petities.nl
69 Nota over de toestand van 's Rijks Financiën | Tweede Kamer der Staten-Generaal
70 Van der Wilde 2019; Otjes & Brandsma 2022.

euro bruto per maand voor de ondersteuning, een equivalent van 2,5 medewerker per Kamerzetel. Afgesplitste Tweede Kamerleden krijgen beduidend minder geld voor de politieke ondersteuning.[71]

Politieke partijen krijgen jaarlijks 208.049 euro voor het wetenschappelijke bureau en daarbovenop 21.646 euro per Kamerzetel. Bij de grootste politieke partijen bestaat het instituut uit ongeveer vier fte aan medewerkers. Via de Jetten-gelden is er ook extra geld vrijgemaakt voor de wetenschappelijke instituten van de partijen. Maar pas na een amendement van de Kamer is de financiering met ingang van 2024 daarvoor geoormerkt.[72] Doordat zij financieel zijn uitgehold, kunnen de instituten hun partijen steeds minder wetenschappelijk en ideologisch helpen voeden. Bovendien zitten lang niet alle fracties en partijbesturen te wachten op kritische rapporten.[73]

Ook hier is het de vraag: kunnen onze Kamerleden over genoeg ondersteuning uit eigen politieke kring beschikken? En ook hier ontbreekt een hard criterium. Wel kunnen we enig perspectief krijgen door naar buitenlandse situaties te kijken (zie kader 2.2).

Kader 2.2 Politieke ondersteuning in vergelijkend perspectief

In veel andere landen is het gebruikelijk dat de parlementariër (deels) een eigen team samen kan stellen. Door de verschillende politieke stelsels is het net zo lastig om de politieke ondersteuning te vergelijken als de ambtelijke ondersteuning. Ook is de informatie over de precieze omvang van de ondersteuning vaak versnipperd over de verschillende fracties en is het onderscheid tussen inhoudelijke en niet-inhoudelijke ondersteuning niet altijd even scherp.[74] De politieke ondersteuning in Nederland zit volgens Otjes en Brandsma (2022) nog verder onder het niveau dat je op basis van het inwoneraantal mag verwachten dan bij de ambtelijke ondersteuning het geval is: "Als we dezelfde lijn trekken, zou Nederland zo'n 650 fractiemedewerkers moeten hebben. Daar zit de Tweede Kamer dus zo'n 200 onder."[75]
Acht grote fracties hadden in 2021 per Tweede Kamerlid 1,5 fte aan inhoudelijke politieke ondersteuning. Dit is beperkt in vergelijking met

71 Regeling financiële ondersteuning fracties en groepen, Tweede Kamer.
Zie ook www.parlement.com/ id/vm7yijo9xlnd/nieuws/werkgroep_versoepel_regels_voor
72 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2022b.
73 Voerman 2018: 125–132.
74 Otjes 2022.
75 Otjes & Brandsma 2022.

bijvoorbeeld de politieke ondersteuning van Europarlementariërs.[76] Zo heeft elke Europarlementariër gemiddeld drie eigen medewerkers voor de inhoudelijke ondersteuning. Daarnaast is er ondersteuning vanuit de Europese fractie en kunnen parlementariërs een beroep doen op een onderzoeksafdeling van zo'n 200 mensen. Opvallend is dat de eigen medewerkers van Europarlementariërs, net als de inhoudelijke ondersteuners in de Tweede Kamer, erg jong zijn. De gemiddelde leeftijd bij deze groep is nog geen dertig jaar.[77] Ook in de Duitse Bondsdag krijgen fracties en fractieleden meer geld voor de ondersteuning. Oppositiefracties krijgen zelfs nog meer: 15 procent extra voor de fracties en 10 procent extra per fractielid.[78] Ieder Bondsdaglid krijgt daarnaast nog geld om uit te geven aan eigen medewerkers.[79]

In Duitsland is de financiële positie van de wetenschappelijke bureaus, zoals de Konrad Adenauer Stiftung (cdu) en de Friedrich Ebert Foundation (spd), sterker dan elders. Het geld — zo'n 700 miljoen euro per jaar – krijgen ze rechtstreeks van de overheid.[80]

Echt vergelijkbaar met Nederland is de Duitse financiering echter niet, omdat in Duitsland, evenals in andere landen, ook veel geld voor de democratisering van politieke partijen via de wetenschappelijke bureaus loopt.

De rechtstreekse financiering van wetenschappelijke bureaus versterkt hun onafhankelijkheid van de politieke partijen, maar kan er ook voor zorgen dat ze losgezongen raken.[81] Er is discussie of de wetenschappelijke bureaus van de in de Bundestag vertegenwoordigde partijen niet onder de werking van het Parteiengesetz zouden moeten vallen.[82] Duitsland financierde in de periode 2014 tot en met 2017 ook bijna een kwart van alle inkomsten van Europese politieke partijfamilies en hun denktanks, waardoor Duitse ideeën meer doorklinken in de Europese politiek dan die van andere eu-landen.[83]

76 Van de Ven 2021; De Nieuws bv 2021.
77 European Parliament 2024.
78 Deutscher Bundestag 2023.
79 Deutscher Bundestag 2024.
80 Duitsland Instituut 2018.
81 Vande Walle & De Lange 2025.
82 Voerman et al. 2020: 41.
83 Scheltema Beduin 2019.

2.3 Bevoegdheden en werkwijzen

Toegang tot informatie

De inlichtingenplicht van de regering is vastgelegd in artikel 68 Grondwet: "De ministers en de staatssecretarissen geven de kamers elk afzonderlijk en in verenigde vergadering mondeling of schriftelijk de door een of meer leden verlangde inlichtingen waarvan het verstrekken niet in strijd is met het belang van de staat." Het kabinet kan de toegang van de Kamer tot ambtelijke kennis echter aanzienlijk beperken. Dit gebeurde met de oekaze-Kok uit 1998, die het rechtstreekse contact tussen individuele Kamerleden en ambtenaren beperkte. De Kamer heeft in de loop der tijd wel toegang verworven tot de adviesorganen via het rapport *Raad op maat* (1993) en tot de planbureaus (Motie Koopmans 2009).[84] Inmiddels heeft de Kamer een samenwerking Parlement & Wetenschap in het kader waarvan jaarlijks zo'n twintig wetenschappelijke netwerkverkenningen en tien factsheets verschijnen. Sommige Kamercommissies ontwikkelen ook een eigen kennisagenda, dat gekoppeld is aan een beperkt onderzoeksbudget om opdrachtonderzoeken uit te laten voeren.

Bevoegdheden van commissies

Veel van het noeste parlementaire werk vindt plaats in de commissies. In plenaire en spoeddebatten ligt het accent veelal op ach-en-wee in het hier en nu van de politieke aandachtscurve; bij commissievergaderingen is – idealiter – gelegenheid tot een meer gedegen voorbereiding, meer tijd voor deliberatie en minder druk om te 'scoren'. Nederlandse Kamercommissies hebben in vergelijking met veel andere Europese landen echter relatief beperkte mogelijkheden om zich te laten informeren en zich te manifesteren (zie figuur 2.6).[85] De commissieleden kunnen schriftelijk met het kabinet van gedachten wisselen, waarna de wet plenair behandeld wordt. In andere landen, zoals Zweden of Duitsland, kunnen Kamerleden in de commissies de wetstekst zelf aanpassen.[86] Kamerleden kunnen tijdens commissievergaderingen geen amendementen indienen en niet stemmen over de wet. Het is bovendien gemakkelijker om een dertigledendebat (spoeddebat) aan te vragen dan een commissiedebat. In het eerste geval heeft een Tweede Kamerlid slechts dertig leden nodig, terwijl een commissiedebat een meerderheid vergt.

84 Enthoven 2011: 647.
85 Mickler 2017. Mickler & Otjes 2018.
86 Otjes & Mickler 2019.

Figuur 2.6 Mate van autonomie van Kamercommissies in Europese landen (plus Canada en Japan).

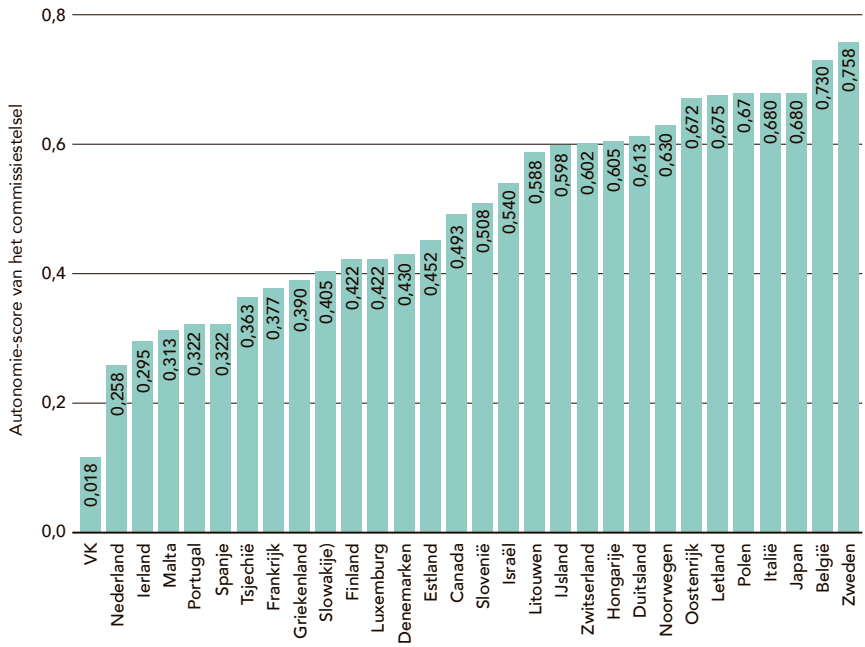

Bron: Mickler 2017

Werkwijzen en relaties

In de *Staat van de Tweede Kamer* geeft de Kamer een overzicht van relevante feiten en cijfers over het Kamerwerk. In 2024 verscheen deze publicatie voor de vijftiende keer. Uit de cijfers hierin, die teruggaan tot 2019[87], blijkt dat het aantal schriftelijke Kamervragen afnam van ruim 3.000 in 2019 tot minder dan 2.000 in 2024. Het aantal aangekondigde mondelinge vragen schommelt rond de duizend en in het mondelinge vragenuurtje gaat het om zo'n honderd vragen (zie figuur 2.7). Kamerleden gebruiken allerlei informatiebronnen in het constitutionele proces, zoals feitelijke vragenlijsten en schriftelijk overleg. Er kwamen steeds minder brieven aan de regering binnen, waaronder veel verzoeken aan een bewindspersoon om te reageren op een brief van een derde (zie figuur 2.8). Het aantal rondetafelgesprekken, hoorzittingen, verhoren en individuele gesprekken laat geen duidelijk patroon zien (zie figuur 2.9). Datzelfde geldt voor het aantal werkbezoeken dat Kamerleden gezamenlijk en afzonderlijk afleggen in binnen- en buitenland.

87 Zie ook www.tweedekamer.nl/zo-werkt-de-kamer/de-tweede-kamer-cijfers

Figuur 2.7 Schriftelijke en mondelinge vragen van individuele Kamerleden.

Aantal schriftelijke vragen

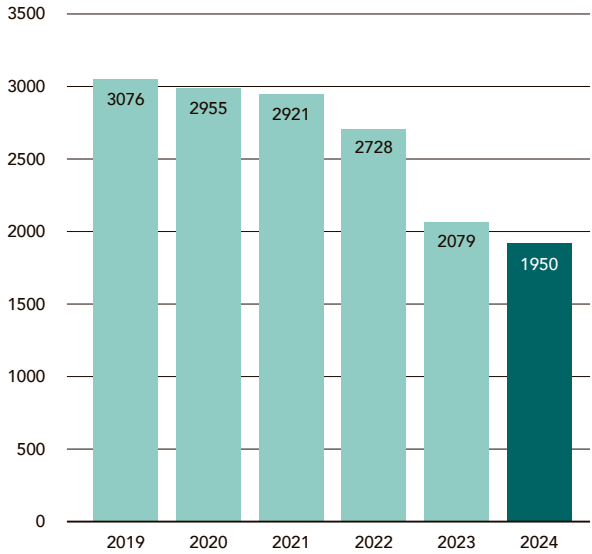

	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Aangemelde mondelingen vragen	1275	828	692	1105	1100	1129
Mondelinge vragen vragenuur*	131	92	78	97	88	96

* Bedoeld zijn de mondelinge vragenreeksen, bestaande uit de vragen van de eerste vraagsteller en de vervolgvragen van andere leden.

Bron: Tweede Kamer in cijfers

Figuur 2.8 Gebruik van informatiebronnen in het constitutionele proces

Brieven aan regering*

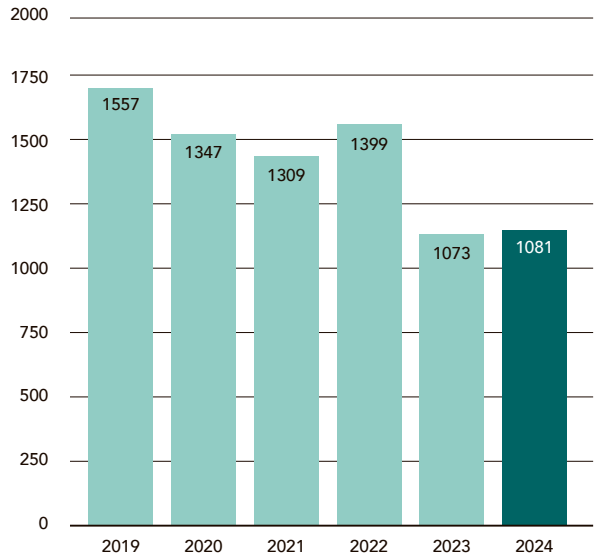

	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Feitelijke vragenlijsten	248	267	245	267	203	218
Schriftelijk overleg	265	417	391	368	412	275

* Hieronder vallen ook veel onderzoeken aan een bewindspersoon om te reageren op een brief van een derde.

Bron: Tweede Kamer in cijfers

Figuur 2.9 Rondetafelgesprekken, hoorzittingen, verhoren en individuele gesprekken

Rondetafelgesprek*

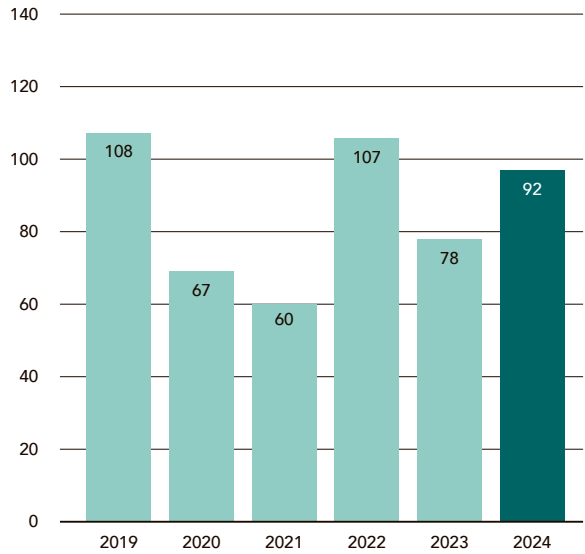

	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Hoorzitting*	0	30	4	6	7	25
Verhoor**	-	37	0	68	40	0
Individuele gesprekken***	208	128	184	193	158	187

* Tijdens een rondetafelgesprek zitten alle genodigden tegelijkertijd aan tafel om deel te nemen aan de gedachtewisseling, terwijl in een klassieke hoorzitting genodigden één voor één hun inbreng leveren.

** Ondervraging onder ede door een parlementaire enquêtecommissie of parlementaire ondervragingscommissie.

*** Het gaat om gesprekken van een commissie met één persoon of instantie.

Bron: Tweede Kamer in cijfers

3 Knelpunten

3.1 De Tweede Kamer onder het vergrootglas

Het functioneren van de Tweede Kamer heeft al geruime tijd en op allerlei manieren de aandacht van allerhande evaluatiewerkgroepen en onderzoekscommissies. Alleen al in de afgelopen twintig jaar verschenen hierover meer dan een half dozijn rapporten (zie kader 3.1). Zo besloot de Kamer in 2007 aan een zogeheten *parlementaire zelfreflectie* te doen. Na een motie van Kamerlid Jan Schinkelshoek (CDA) kwam er een stuurgroep die bezag hoe de Kamer omging met veranderende omstandigheden en hoe hij beter georganiseerd zou kunnen worden.[88]

Kader 3.1. Zelfonderzoek en verbeteringsvoorstellen

De volgende initiatieven beoogden het functioneren van de Tweede Kamer te verbeteren.

Kabinetsinitiatieven
Nationale conventie en burgerforum kiesstelsel (2006)
Staatscommissie parlementair stelsel, Commissie-Remkes (2018)

Kamerinitiatieven
Rapport parlementair onderzoek infrastructuurprojecten, Commissie-Duivesteijn (2004)
Parlementaire zelfreflectie (2009)
Klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (2016)
Rapport tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties (2021)
Rapport versterking functies Tweede Kamer, werkgroep-Van der Staaij (2021)
Rapport parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen (2023)
Rapport van de werkgroep Informatieafspraken Grip op informatie (2023)
Rapport parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening (2024)
Rapport Voor een Kamer die werkt (2025)

Initiatieven van individuele Kamerleden
Initiatiefnota Dassen/Bikker (2023)

88 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009.

In 2016 gaf Kamervoorzitter Khadija Arib (PvdA) de *klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie* (KVKO) de opdracht om te kijken naar de versterking van de kennis- en onderzoeksfunctie van de Tweede Kamer. Het ging hierbij vooral om de dienstverlening aan Kamerleden.[89] Na een VVD-motie vanuit de Eerste Kamer volgde in 2017 de instelling van de staatscommissie parlementair stelsel, onder voorzitterschap van Johan Remkes (VVD). De staatscommissie adviseerde over de toekomstbestendigheid van het parlementair stelsel in het licht van de toenemende invloed van Europa, de behoefte van de burger aan meer betrokkenheid en de invloed van digitalisering op de representatieve democratie.[90] *De Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties* (TCU) deed in 2020 onderzoek naar de oorzaken van problemen bij uitvoeringsorganisaties en het verlies van de menselijke maat daarbij. Daarnaast onderzocht de commissie de wijze waarop de Kamer geïnformeerd wordt over problemen bij de uitvoeringsorganisaties en de wijze waarop hij zijn controlerende taak uitvoert wanneer zich problemen voordoen.[91]

In 2021 kreeg de toenmalige 'nestor' van de Kamer, Kees van der Staaij (SGP), de opdracht van de Kamervoorzitter om praktische voorstellen te doen waarmee de Tweede Kamer zijn taken beter zou kunnen uitoefenen. De *werkgroep-Van der Staaij* publiceerde in 2021 haar rapport en vervolgens een tussenmonitor in 2022 en een eindmonitor in 2023 om de voortgang van de implementatie van haar aanbevelingen te volgen.[92] Ook individuele Kamerleden hebben initiatief genomen om de Kamer te versterken. Zo wilden *Laurens Dassen (Volt) en Mirjam Bikker (ChristenUnie)* met een *initiatiefnota* de blik op de lange termijn richten en het vertrouwen in de politiek vergroten.[93]

Gevoed door deze rapporten, de wetenschappelijke literatuur en twintig vraaggesprekken met betrokkenen, onderscheiden wij in dit hoofdstuk vijf knelpunten die de deskundigheid binnen en van de Tweede Kamer beperken.[94]

---

89 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2016. Dit is een rapport dat de Tweede Kamer niet openbaar heeft gemaakt, maar dat de auteurs wel hebben ingezien.

90 Staatscommissie parlementair stelstel 2018.

91 Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties 2021.

92 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021.

93 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023/24, 36406, nr. 2. Omdat dit initiatief niet vanuit een brede commissie of werkgroep van Kamerleden was gekomen, bleek het lastig om draagvlak te vinden of de voorstellen zelfs maar inhoudelijk besproken te krijgen.

94 Voor een nadere uitwerking van dit onderscheid, zie WRR 2025: HOOFDSTUK 2.

3.2 Kerntaken versus profilering

Aandacht voor de twee klassieke kerntaken is niet vanzelfsprekend als Kamerleden voor hun zichtbaarheid steeds meer afhankelijk zijn van (sociale) medialogica.[95] Het laatste vergt veel energie van Kamerleden en hun politieke ondersteuners. En dit geldt ook voor hun politieke fracties, die de beperkte middelen voor ondersteuning eerder aan communicatie- dan aan beleidsinhoudelijke medewerkers uitgeven.[96]

De druk tot profilering werkt door in het functioneren van de Kamer. In de parlementaire zelfreflectie was de constatering dat spoeddebatten dusdanig vaak worden aangevraagd dat de wachttijd daarvoor niet meer overeenkomt met het spoedeisende karakter van een dergelijk debat.[97] De werkgroep Versterking functies Tweede Kamer concludeerde dat Tweede Kamerleden bij de uitoefening van hun controlerende taak vooral reageren op mediaberichten.[98]

Kamerleden besteden daarentegen al jaren minder tijd aan de kwaliteit van wetgeving, en menen zelf ook dat die kwaliteit te wensen overlaat.[99] Dat komt omdat de mediadynamiek zich richt op schandalen en niet op wetgevend werk, zo meent de parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening.[100] De kwaliteit van het wetgevend werk is ook in 2025 nog het eerste verbeterpunt van een parlementaire werkgroep die zich verdiepte in mogelijkheden om het functioneren van de Kamer te verbeteren.[101] De Tweede Kamer kan de bewaking van wetgevingskwaliteit overigens ook niet als vanzelfsprekend overlaten aan de Eerste Kamer, die zo zijn eigen uitdagingen kent (zie kader 3.2).

Kader 3.2 De staat van de Eerste Kamer

Sinds 2010 heeft geen enkel kabinet de volledige termijn een meerderheid in de Eerste Kamer gehad. [102] Dat maakt dat het voor ministers steeds belangrijker is om kabinetsbeleid in de Eerste Kamer af te stemmen en daar te zoeken naar wisselende meerderheden. De

95 WRR 2024b: 145.
96 Zie ook Van de Ven 2021. Zie in algemene zin ook onderzoek naar de campagnedruk op politieke partijen. www.ftm.nl/dossier/de-financiering-van-onze-politieke-partijen
97 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009.
98 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 35–36.
99 Tweede Kamer 2021: 14, 23.
100 Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening 2024: 62–63.
101 Tweede Kamer 2025: 7-8.
102 Parlement.com n.d.-d.

Eerste Kamer is daarmee politieker geworden, en niet meer alleen de welbekende, relatief apolitieke *'chambre de réflexion'*. De Eerste Kamer richt zich vanuit diens reflectieve functie traditioneel meer op het bewaken van de wetgevingskwaliteit. Zo voert hij sinds 2014 elke twee jaar een beleidsdebat over de Staat van de rechtsstaat. Maar door het binaire karakter van het terugzendrecht laten Eerste Kamerleden politieke overwegingen uiteindelijk in hun stemgedrag een zwaardere rol spelen dan de technische beoordeling van de wetgevingskwaliteit.[103] Jaarlijks verwerpen senatoren maar enkele wetsvoorstellen.[104] Vandaar dat er al lange tijd discussie gaande is over een minder binair terugzendrecht. Ook zijn er voorstellen gedaan voor een wetstechnische toets, voordat de Eerste Kamer zich politiek-inhoudelijk over de voorstellen buigt.[105]

Door de veranderende en sneller wisselende samenstelling van de Eerste Kamer, met meer zetels voor nieuwe politieke partijen en minder juristen (24 procent van de senatoren), is de hoge verwachting van de Eerste Kamer als hoeder van de rechtsstaat niet altijd even realistisch.[106] Zo kwamen er na de Eerste Kamerverkiezing van 2019 44 nieuwe leden, waardoor er veel kennis en ervaring weglekte.[107] De 75 senatoren zijn bovendien maar aangesteld voor één dag in de week en hebben weinig inhoudelijke ondersteuning.

De Eerste Kamer probeert vooral met organisatorische maatregelen te professionaliseren. Net als de Tweede Kamer organiseert de Eerste Kamer steeds meer deskundigenbijeenkomsten.[108] Ook is de Eerste Kamer met rapporteurs gaan werken.[109] Verder heeft hij meer aandacht besteed aan het burgerperspectief en het initiatief genomen om een doenvermogentoets in te voeren voor nieuwe wetsvoorstellen; dit naar aanleiding van het WRR-rapport *Weten is nog geen doen* (2017).[110] De Eerste Kamer heeft, zeker in vergelijking met de Tweede Kamer, vroegtijdig werk gemaakt van de versterking van de Europese medewetgevingsfunctie.[111]

---

103 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2021: 8.
104 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2025.
105 Zie ook Van den Braak 2023b.
106 Maasbommel 2023.
107 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2022a
108 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2021: 7.
109 Zie ook www.eerstekamer.nl/begrip/rapporteur
110 Zie ook www.kcbr.nl/beleid-en-regelgeving-ontwikkelen/beleidskompas/verplichte-kwaliteitseisen/doenvermogen
111 Zie ook www.eerstekamer.nl/eu/thema/europese_werkwijze_van_de_eerste

Naar aanleiding van het Toeslagenschandaal startte de Eerste Kamer een zelfevaluatie.[112] Werkgroepvoorzitter Recourt pleitte in het debat over de zelfevaluatie voor een gedegen inwerkprogramma voor nieuwe Kamerleden en voor commissievoorzitters. Ook benadrukte hij de noodzaak van voldoende (ambtelijke) ondersteuning.[113] Sinds 2020 is de totale ondersteuning van de Eerste Kamer overigens aanmerkelijk gestegen, van 57 naar 81 medewerkers, maar het is onduidelijk hoeveel van hen inhoudelijke ondersteuning bieden.[114]

3.3 Kleinere fracties, minder vakdeskundigheid

Volgens de staatscommissie-Remkes is het werk in de Tweede Kamer ook lastiger geworden vanwege de fragmentatie. Het aantal fracties in de Tweede Kamer is immers toegenomen, mede doordat Tweede Kamerleden zich vaker zijn gaan afscheiden van hun oorspronkelijke fractie.[115] In de parlementaire zelfreflectie staat dat het voornamelijk kleine(re) fracties in de Tweede Kamer niet lukt om de informatiestroom die op ze afkomt, te verwerken.[116] Ook in de initiatiefnota van Dassen en Bikker staat dat de Tweede Kamer in de huidige omvang niet de hoeveelheid werk kan bolwerken.[117] De werkgroep-Van der Staaij schrijft het volgende over de verdergaande fragmentatie van de Tweede Kamer:

> *"… met veel (kleine) fracties wordt de controlefunctie bemoeilijkt, er leeft minder verantwoordelijkheid voor het geheel, en met name de kleinere fracties hebben onvoldoende capaciteit om grip te houden op de grote hoeveelheid informatie die op de Kamer afkomt. De Kamer beschikt over diverse instrumenten om gericht en doeltreffend controle uit te oefenen, maar kan daar beter gebruik van maken. Bijvoorbeeld door op belangrijke thema's meer gestructureerd en gezamenlijk op te trekken in het uitoefenen van de controlerende taak."*[118]

De politieke fragmentatie versterkt ook de focus van de Kamer op de waan van de dag. Er zijn minder ervaren Kamerleden die zich de geschiedenis van een dossier nog herinneren en afstand kunnen nemen om individuele gebeurtenissen te overstijgen. Waar de Raad van State[119], de Raad voor de Rechtspraak[120] en de

112 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2021.
113 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2022a.
114 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2025: 113.
115 Remkes et al. 2018: 40–44.
116 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2016.
117 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023/24, 36406, nr. 2.
118 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 23.
119 Raad van State 2021a.
120 Raad voor de Rechtspraak 2021.

Eerste Kamer[121] in 2021 hun zelfreflecties op de toeslagenaffaire publiceerden, duurde het tot in 2024 voordat ook de Tweede Kamer in het kader van de bredere parlementaire enquêtecommissie over fraudebestrijding en dienstverlening echt publiekelijk in de spiegel had gekeken en lessen voor de toekomst had getrokken. Het rapport *Blind voor mens en recht* loog er niet om:

> *"Het parlement heeft in meerderheid gefaald in haar wetgevende en controlerende taak en is hiermee medeverantwoordelijk voor de basis van de ellende voor mensen. Kamerleden hebben een zware verantwoordelijkheid als het gaat om het goedkeuren van wetten. Wetgeving in Nederland kan niet ontstaan zonder instemming van een meerderheid in het parlement. De Tweede Kamer heeft ingestemd met kwalitatief slechte wetten en vervolgens verzaakt ontwerpfouten in de wetten te herstellen."*[122]

3.4 Hogere omloopsnelheid, minder procesdeskundigheid

De staatscommissie-Remkes benoemde dat de kwaliteit van het werk in de Tweede Kamer ook lijdt onder de hoge omloopsnelheid van zijn leden.[123] Tweede Kamerleden hebben weinig ruimte om ervaring op te doen. Daarnaast stelde de staatscommissie dat ook de snelle wisselingen bij de woordvoerderschappen weinig continuïteit met zich meebrengen, omdat Tweede Kamerleden zich niet langer in een onderwerp kunnen verdiepen.[124] In de parlementaire zelfreflectie werd tevens het gebrek aan begeleiding voor nieuwe Tweede Kamerleden bij het begin van hun Kamerlidmaatschap als knelpunt benoemd.[125] Ook de werkgroep-Van der Staaij beschreef de afnemende ervaring van Tweede Kamerleden als problematisch.[126]

3.5 Beperkte ondersteuning

De staatscommissie-Remkes schreef over een gebrek aan voldoende ondersteuning voor de Tweede Kamerleden.[127] Ook in de parlementaire zelfreflectie is hierover te lezen dat de Tweede Kamerleden niet voldoende ondersteuning hebben om alle informatie te kunnen verwerken.[128] De werkgroep-Van der Staaij beschreef eveneens het gebrek aan voldoende ondersteuning.[129] De klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (KVKO) stelde dat de

121 Eerste Kamer der Staten-Generaal 2021.
122 Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening 2024.
123 Remkes et al. 2017: 60.
124 Remkes et al. 2018: 103.
125 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009.
126 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 14, 23.
127 Remkes et al. 2017: 13–27.
128 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009.
129 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 14, 23.

tevredenheid over wat de Kamer biedt op het terrein van analyses en onderzoek, groot is. Maar de bekendheid met bepaalde producten en de mogelijkheden voor dienstverlening op het gebied van kennis en onderzoek is soms beperkt. Niet elk Tweede Kamerlid weet wat de ambtelijke ondersteuning kan bieden, waardoor sommige Tweede Kamerleden deze niet benutten.[130]

Kamerleden laten zich mede daarom vaak ook voeden door lobbyisten, ngo's en belangengroepen, van wie zij informatie of zelfs pasklare Kamervragen, moties, amendementen of wetsvoorstellen krijgen. Hoewel dit een lang bestaande praktijk is, is deze niet onproblematisch. Tweede Kamerleden worden kwetsbaar wanneer zij aan een kennisinfuus van belanghebbende partijen komen te liggen, en *de facto* alleen nog als doorgeefluik voor elders bedachte moties of Kamervragen fungeren.[131] Het valt de Kamer lastig zichzelf hierin te beperken.[132] Bovendien gaan de nodige oud-Kamerleden na hun aftreden zelf aan de slag als lobbyist.[133]

3.6 Beperkt zicht op uitvoering

De parlementaire onderzoekscommissie infrastructuurprojecten trok uit de reconstructie van het fiasco van de aanleg van de HSL-Zuid in 2004 de conclusie dat de Kamer bij de controle op de gang van zaken rond grote projecten structureel tekortschoot: "Een belangrijke factor die het bij tijd en wijle krachteloze of juist micromanagende optreden van de Tweede Kamer rond de hsl-Zuid verklaart, is de gebrekkige institutionele controlecapaciteit."[134] Op het gebied van ict concludeerde de parlementaire onderzoekscommissie ICT-projecten[135] in 2014 dat er binnen de Kamer een structureel kennistekort bestaat. Sindsdien is er een vaste Kamercommissie Digitale Zaken gekomen.[136] Hoewel er ook een adviescollege voor ict-toetsing[137] en een ICT-dashboard[138] is ingesteld, blijven mislukte ict-projecten de overheid jaarlijks meer dan een miljard euro kosten.[139] De Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI) concludeerde in 2021 dat er meer Kamerbrede kennis nodig is, in het bijzonder over technologieontwikkeling en de impact daarvan.

130 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2016 en 2025.
131 Kuijpers 2023. Fraussen & Braun 2018.
132 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2016-2017, 34 376, nr. 4.
133 Timmermans & Coops 2023. Zie ook Ozektas 2023.
134 Tijdelijke commissie infrastructuurprojecten 2004: 45.
135 Elias et al. 2014.
136 www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/commissies/diza
137 www.adviescollegeicttoetsing.nl/
138 https://rijksictdashboard.nl/
139 Olsthoorn & Kakebeeke 2018; Hartholt 2023.

De AWTI vroeg aandacht voor het opbouwen van een parlementair kennisgeheugen, dat nieuwe leden in staat stelt voort te bouwen op het werk van hun voorgangers.[140]

Recente parlementaire onderzoeken en enquêtes hebben laten zien dat er veel mis gaat in de uitvoering en dat de kennis van Kamerleden over de uitvoerbaarheid, handhaafbaarheid en werking van wetten vaak vrij beperkt is.[141] Beleid- en wetsevaluaties verschijnen meestal pas na vier of vijf jaar, waardoor Kamerleden de cyclus van beleidsplan of wetsvoorstel naar uitvoering en herziening vaak niet helemaal meemaken en het lastig is de lange lijnen in complexe uitvoeringsdossiers te overzien. Inmiddels zijn aan de kant van de Kamer, kabinet en uitvoeringsorganisaties allerlei instrumenten opgetuigd om de kloof tussen politiek en uitvoering te overbruggen. Zo is internetconsultatie, een wetenschapstoets en een invoeringstoets bij nieuwe wetsvoorstellen.[142] Door de samenwerking Parlement & Wetenschap met de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) krijgen wetenschappelijke inzichten een eigen plaats in het parlementaire proces.[143]

Er zijn technische briefings en hoorzittingen met mensen uit de uitvoeringspraktijk.[144] Uitvoeringsorganisaties maken gezamenlijk jaarlijks de staat van de uitvoering op, die ze ook in het parlement toelichten. Sommige schrijven jaarlijkse 'knelpuntenbrieven'. Onderzoekers zien dat er spanning ontstaat in het contact over beleid tussen uitvoeringsorganisaties en politici:

> *"Uitvoeringsorganisaties geven enerzijds aan beleidsrelevante kennis te hebben die de kwaliteit van politieke besluitvorming zou verhogen, maar geven anderzijds aan te stoppen met informatiedeling wanneer deze aan (politieke) beleidskeuzes raakt. Beide uitersten lijken echter onwenselijk. Waar het ene uiterste leidt tot rolvervaging, leidt het andere uiterste tot gescheiden werelden. Wanneer uitvoerders zich namelijk beperken tot het delen van informatie zonder duidelijke beleidsbetekenis, wordt dit door Kamerleden als minder interessant en relevant beoordeeld."*[145]

---

140 AWTI 2021: 29–32.
141 Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties 2021. Tijdelijke commissie infrastructuurprojecten 2004.
142 Zie Tweede Kamer 2025 voor het overzicht.
143 Zie ook https://parlementenwetenschap.nl/
144 Zie ook www.tweedekamer.nl/zo-werkt-de-kamer/de-tweede-kamer-cijfers
145 T. van den Berg et al. 2024.

4 Hervormingsvoorstellen in discussie

De eerdergenoemde rapporten en de initiatiefnota van Kamerleden bevatten allerlei hervormingsvoorstellen. In dit hoofdstuk zetten we ze op een rij, bekijken we wat er gerapporteerd is over hun doorwerking en laten we zien tot welke discussies ze hebben geleid. Ook bespreken we welke verbetermogelijkheden gesprekspartners nog zien.

4.1 Veranderingen van samenstelling

Voorstellen om de samenstelling van de Tweede Kamer te veranderen, raken al snel aan het staatsrecht. Dat er slechts weinig staatsrechtelijke voorstellen zijn gedaan, komt omdat al te ingrijpende wijzigingen van het Nederlandse staatsbestel meestal met scepsis worden ontvangen. De veeleisende procedure voor Grondwetswijziging draagt hieraan bij.

Kiesdrempel

Een van de onderwerpen die de staatscommissie-Remkes aansneed in het kader van de versnippering en toenemende afsplitsing in de Tweede Kamer, is de verhoging van de kiesdrempel. De staatscommissie deed deze optie gelijk af als een slecht idee, met name omdat een hoge kiesdrempel slecht zou zijn voor de representativiteit en een lage kiesdrempel niet effectief zou zijn.[146] Toch blijft het idee leven, getuige de bijna 41.000 handtekeningen binnen vier weken voor de petitie *Verhoog de kiesdrempel* van onder meer oud-onderwijsminister Jo Ritzen en oud-staatssecretaris van Economische Zaken Yvonne van Rooy.[147] De verhoging van de kiesdrempel kent zowel voor- als nadelen (zie kader 4.1)

Kader 4.1 Verhoging van de kiesdrempel in discussie

Voordelen:

- Verhoging van de kiesdrempel levert grotere fracties op, die meer ondersteuning krijgen waardoor het werk beter verdeeld kan worden en Tweede Kamerleden zich kunnen specialiseren.
- Grotere fracties kunnen hun electoraat op meer onderwerpen representeren dan kleine fracties.
- Een kleiner aantal fracties met een grotere omvang zorgt voor een overzichtelijkere kabinetsformatie.

146 Remkes et al. 2018: 122–124.
147 Baarsma 2023.

– Vele (Europese) landen kennen een kiesdrempel, dus dit is inpasbaar binnen een democratie.
– Voor een verhoging van de kiesdrempel is geen Grondwetswijziging nodig, slechts een wijziging van de kieswet. Artikel 53 van de Grondwet biedt juist expliciet ruimte voor een kiesdrempel.
– Indien de Tweede Kamer wordt uitgebreid, wordt daarmee automatisch de kiesdeler verlaagd. Indien de kiesdrempel dan niet wordt verhoogd, neemt de versnippering alleen maar verder toe.

Nadelen:

– Kleine partijen zouden kunnen verdwijnen uit de Tweede Kamer of moeten fuseren met andere partijen om levensvatbaar te blijven. Hiermee zou ook het unieke geluid van zo'n partij (deels) verdwijnen en raken kiezers die zich met dat geluid identificeren, politiek dakloos.
– Kiesdrempelverhoging beperkt het representatieve karakter van het politieke stelsel.[148]
– De verhoging van de kiesdrempel past niet binnen de Nederlandse politieke cultuur, waarbinnen er veel belang aan wordt gehecht dat nieuwe politieke stemmen relatief gemakkelijk kunnen toetreden tot het parlement.
– Gezien de huidige electorale volatiliteit vormt het verhogen van de kiesdrempel voor veel politieke partijen een (toekomstige) bedreiging van hun voortbestaan in de Tweede Kamer. Slechts vijf van de huidige vijftien partijen in de Tweede Kamer kregen in 2023 meer dan 5 procent van de uitgebrachte stemmen.[149]

148 Van der Meer 2017: 74–81.
149 De staatscommissie-Remkes stelde ook voor om de waarborgsom te verhogen en het aantal benodigde ondersteuningsverklaringen te verhogen. Hierdoor zou het minder aantrekkelijk worden voor nieuwe partijen om mee te doen én zou het perspectief richting een herverkiezing voor afgesplitste Tweede Kamerleden afnemen. Ook dat voorstel is tot nog toe niet ingevoerd.

Uitbreiding ledental

Een andere langslepende discussie is die over de uitbreiding van het aantal Kamerleden. Zo hebben Laurens Dassen (Volt) en Mirjam Bikker (ChristenUnie) in 2023 in hun initiatiefnota een voorstel gedaan om de Tweede Kamer uit te breiden van 150 naar 250 zetels. Hiervoor gaven zij grofweg drie argumenten. Het eerste argument was dat de samenleving groter en complexer is geworden. Het tweede argument was dat de werkdruk voor Tweede Kamerleden te hoog is geworden. Het derde argument was dat de omvang van de Tweede Kamer niet langer in verhouding staat tot de omvang van de bevolking, zeker niet in vergelijking met andere parlementen.[150] Dassen en Bikker noemen de uitbreiding van het aantal zetels van de Tweede Kamer als oplossing voor een aantal problemen waar de Kamer nu tegenaan loopt. De vorige uitbreiding stamt immers uit 1956. Er is nog geen reactie gekomen op de initiatiefnota van Bikker en Dassen, noch vanuit het kabinet noch vanuit de Tweede Kamer. Wel reageerden enkele partijen in de media op het voorstel, sommige positief, andere negatief. Steun voor uitbreiding van het aantal Kamerleden is er bij D66, SP, GroenLinks-PvdA, Partij voor de Dieren en Pieter Omtzigt.[151] Een uitbreiding kent zowel voor- als nadelen (zie kader 4.2).

Kader 4.2 Een grotere Tweede Kamer

Voordelen:

- Een grotere Tweede Kamer met meer handen aan de ploeg kan meer werk gedaan krijgen en kan meer tijd besteden aan zijn (mede) wetgevende, controlerende en representatieve taken.
- Tweede Kamerleden zuchten in het huidige systeem onder een hoge werkdruk. De afgelopen jaren vallen veel Tweede Kamerleden uit met burn-outverschijnselen, terwijl anderen vanwege de werkdruk besluiten na de Tweede Kamerverkiezingen in 2023 niet meer terug te keren.[152]
- De gemiddelde ervaring van de Tweede Kamerleden neemt af, waardoor zij minder bedreven zijn in het vak. Een grotere Tweede Kamer biedt meer ruimte om ervaring op te doen.[153]
- De samenleving is een stuk groter en complexer geworden sinds de uitbreiding in 1956. Zo groeide de bevolking met zeven miljoen Nederlanders en werd de rol van (de voorlopers van) de Europese

150 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023/24, 36406, nr. 2, 16–19.
151 RTL Nieuws 2023.
152 De Goede 2022.
153 Van den Braak 2023a: 31–42.

Unie groter. De omvang van de Kamer heeft hiermee geen gelijke tred gehouden.
- In vergelijking met andere landen kent Nederland een relatief kleine Tweede Kamer. Op basis van een politicologische formule over de omvang van parlementen zou Nederland ruim 250 Tweede Kamerleden moeten hebben.[154]
- Een grotere Tweede Kamer maakt het mogelijk dat de vaste en tijdelijke commissies beter bezet kunnen worden, waardoor de kwaliteit van het wetgevende en controlerende werk van de Kamer kan toenemen.

Nadelen:

- In de constitutionele traditie heeft Nederland in verhouding altijd een relatief klein parlement gehad.[155] Een rigoureuze uitbreiding van de Tweede Kamer impliceert een breuk met deze traditie.
- De uitbreiding van de Tweede Kamer vergt een structurele financiële investering. Dassen en Bikker raamden dit bedrag op bijna 139 miljoen euro.[156]
- Bij de verbouwing van het Binnenhof is geen rekening gehouden met een mogelijke toekomstige uitbreiding van het aantal Kamerzetels.
- In een kleinere Tweede Kamer duren de vergaderingen in theorie korter, aangezien er minder Tweede Kamerleden aan het woord hoeven te komen.
- De voordelen van een grotere Tweede Kamer komen in het Nederlandse kiesstelsel en de manier waarop restzetels daarbinnen worden verdeeld, primair terecht bij partijen die deze het minst nodig hebben. Een partij met reeds dertig Kamerzetels ziet bij een dergelijke uitbreiding dat er twintig Kamerzetels bijkomen, terwijl een partij met slechts drie Kamerzetels er maar twee Kamerzetels bij zou krijgen.
- Een uitbreiding van de Tweede Kamer houdt automatisch een verlaging van de kiesdrempel in, aangezien die gekoppeld is aan het minimaal aantal benodigde stemmen voor één Kamerzetel. Dit zou een verdere versnippering kunnen betekenen.
- Om in de Verenigde Vergadering nog in dezelfde verhouding te kunnen vergaderen, zou de Eerste Kamer moeten uitbreiden met een gelijk percentage als de Tweede Kamer.

154 Otjes 2020.
155 Otjes 2020.
156 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023/24, 36406, nr. 2, 20.

4.2 Versterking van de ondersteuning

Ambtelijke ondersteuning

In vrijwel elk rapport staat dat de ambtelijke ondersteuning van de Tweede Kamer uitbreiding of verbetering verdient. Zo stond in het rapport van de parlementaire zelfreflectie (2009) al dat de Kamer extra ondersteuning nodig heeft om alle informatie te kunnen verwerken, vooral bij de commissies.[157] Ook de staatscommissie-Remkes beval aan om de commissiestaf te versterken, en zo te zorgen voor genoeg medewerkers om de nieuwe bevoegdheden van de Tweede Kamer uit te kunnen oefenen. De staatscommissie pleitte tevens voor de beschikbaarheid van Europaspecialisten, die informatie over de Europese Unie (EU) zouden kunnen toeleveren die is toegespitst op de fracties. Ook wilde de staatscommissie een betere ondersteuning van rapporteurs realiseren. Hierdoor zou de Kamer meer gebruik kunnen maken van rapporteurschappen.[158]

Uitbreiding van de ambtelijke ondersteuning kwam ook aan bod bij de voorstellen uit de rapporten *Klem tussen balie en beleid*, *Versterking functies Tweede Kamer* en *Blind voor mens en recht*.[159] De klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (KVKO) stelde voor om de dienstverlening van de ambtelijke ondersteuning te organiseren vanuit de commissies en om vierjaarlijks onderzoek te doen naar de tevredenheid over deze ondersteuning.[160] Een laatste aanbeveling van de werkgroep-Van der Staaij was om tweezijdige detachering mogelijk te maken vanuit de Kamerorganisatie naar andere onderdelen van de rijksoverheid en vice versa.[161]

Politieke ondersteuning

Volgens het rapport van de parlementaire zelfreflectie moest ook de politieke ondersteuning uitgebreid worden. Hierbij ging het vooral om persoonlijke en facilitaire ondersteuning voor hulp bij het verwerken van alle digitale informatie, waaronder in belangrijke mate contact met de samenleving.[162] In het rapport *Blind voor mens en recht* werd nog een andere aanbeveling gedaan ten aanzien van de politieke ondersteuning. Nu is het zo dat het budget voor de politieke ondersteuning bij (de stichting van) de fractie terechtkomt, die de medewerkers voor de politieke ondersteuning aanneemt.

---

157 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009: 15.
158 Remkes et al. 2018: 276, 279–280.
159 Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties 2021: 155–156; Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening 2024: 54–56; Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 49–52.
160 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2016: 37–38.
161 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2021: 49–52.
162 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2009: 15.

Volgens het voorstel van de commissie zou dit geld voortaan bij individuele Tweede Kamerleden terechtkomen. Hierdoor zouden zij een sterkere positie kunnen krijgen.[163]

4.3 Veranderingen van bevoegdheden en werkwijzen

Twee clusters voorstellen uit de verschillende rapporten richten zich op hoe de Kamer is georganiseerd en dagelijks functioneert. Een eerste cluster gaat over de plenaire vergaderingen en op de werkzaamheden van Tweede Kamerleden in het algemeen, zoals het selectiever en strategischer inplannen van debatten (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1 Voorstellen over de plenaire vergadering

Rapport	Voorstellen
Vertrouwen en zelfvertrouwen (2009)	– Ga selectiever om met spoeddebatten. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door de voorzitter te laten bepalen of het debat plenair of in de Kamercommissie plaats moet vinden. Of er kan een nieuwe formule worden gebruikt waardoor niet langer één grote fractie of een minderheid de Kameragenda kan domineren. – Houd de finale stemming over de gehele wet pas een week na de stemmingen over amendementen. Vanwege vele amendementen is het lastig het gehele pakket te overzien, waardoor enige temporele afstand gewenst is.
	– Ga werken met een onderzoeks- en toekomstagenda. Hiermee kan de Tweede Kamer onderzoeken agenderen en ervoor zorgen dat de lange termijn meer in ogenschouw wordt genomen.
Klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (2016)	– Tweede Kamerleden moeten meer tijd krijgen om wetsvoorstellen voor te bereiden.

163 Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening 2024: 54–56.

Staatscommissie-Remkes (2018)	– Zorg dat een dertigledendebat (voorheen spoeddebat) enkel door vijftig Tweede Kamerleden kan worden aangevraagd. Hierdoor kan de Tweede Kamer urgente onderwerpen sneller plenair behandelen. – Versterk de samenwerking met andere parlementen of verwante fracties in andere parlementen, zodat de Tweede Kamer de krachten met andere parlementariërs kan bundelen.
Versterking functies Tweede Kamer (2021)	– Dien amendementen uiterlijk bij aanvang van de plenaire behandeling van het wetsvoorstel in. Plan daarnaast de stemming over de amendementen en het wetsvoorstel minstens een week na de behandeling. – Plan een vaste dag in voor de behandeling van wetgeving. – Voer een periodiek debat over wetgevingskwaliteit. – Houd zicht op de beschikbare informatie over wetgeving en beleid voor prioritaire dossiers. – Organiseer plenaire themadebatten. – Besteed meer aandacht aan een evenwichtige agenda en de plenaire werkwijze.
Initiatiefnota Dassen/Bikker (2023)	– Voer een aantal keer per jaar periodieke visiedebatten. Hierin bespreekt de Tweede Kamer onderwerpen die wegblijven bij de waan van de dag en zich juist richten op de lange termijn.

Een tweede cluster behelst het functioneren van de commissies in de Tweede Kamer, zoals de vaste Kamercommissies en tijdelijke (onderzoeks)commissies. Vaak gaat het om nieuwe instrumenten of bevoegdheden voor commissies, zoals het versterken van de rol van de voorzitter of het werken met rapporteurs (tabel 4.2).

Tabel 4.2 Voorstellen over parlementaire commissies

Rapport	Voorstellen
Nationale conventie (2006)	– Stel meer themacommissies in en verminder het aantal vaste commissies.

Vertrouwen en zelfvertrouwen (2009)	– Agendeer verslagen van commissie-overleggen niet langer standaard plenair, maar kijk of hier binnen de commissie behoefte aan is. Geef de commissievoorzitter de mogelijkheid om dit verslag plenair te agenderen.
Klankbordgroep versterking kennis- en onderzoeksfunctie (2016)	– Verbeter het contact tussen commissievoorzitters en de griffier zodat de middelen optimaal kunnen worden ingezet.
Staatscommissie-Remkes (2018)	– Benoem in de vaste commissies vaker rapporteurs. – Houd standaard wetgevingsoverleggen, waardoor alle wetgeving goed in de commissies wordt besproken. – Maak beter gebruik maken van het volledige palet aan onderzoeksmogelijkheden die de Tweede Kamer heeft. Hierbij wordt bestaande kennis bijeengebracht. – Richt een gezamenlijke commissie Europese Zaken van de Eerste en Tweede Kamer op
Versterking functies Tweede Kamer (2021)	– Maak meer gebruik van wetgevingsrapporteurs binnen commissies. – Bespreek in commissies hoe meer zicht kan worden verkregen op de effecten van nieuwe wetten in de praktijk. – Gebruik het wetgevingsoverleg voor een artikelsgewijze behandeling, waardoor Tweede Kamerleden wetgeving gedetailleerder kunnen behandelen.
	– Maak meer en effectiever gebruik van rondetafelgesprekken en werkbezoeken om zo de uitvoering beter te volgen. Dit kan ook helpen ter voorbereiding van debatten. – Geef meer aandacht aan de begrotings- en verantwoordingsrapporteurs. – Maak meer ruimte om de eigen werkwijze te bespreken in strategische procedurevergaderingen. – Maak gebruik van parlementaire verkenningen.
Tussen balie en beleid (2021)	– Voer een reflectietoets in, waarmee nieuwe wetgeving al na één jaar tussentijds wordt geëvalueerd.

Initiatiefnota Dassen/Bikker (2023)	– Maak gebruik van een parlementaire wetsverkenning, waarin een Kamercommissie een nog niet definitief wetsvoorstel eerst in vertrouwen krijgt toegestuurd en al dan niet zelf onderzoek kan doen naar het onderwerp.
Blind voor mens en recht (2024)	– Werk meer met wetgevingsrapporteurs. – Maak gebruik van invoeringstoetsen, om snel de effecten van een wet te kunnen meten.

4.4 Betere inbreng van perspectieven van 'buiten'

Op het gebied van relaties met externe bronnen van expertise zien we drie clusters met aanbevelingen. Allereerst een cluster over het beter integreren van uitvoeringsdeskundigheid in de overwegingen en debatten, onder meer door uitvoeringstoetsen te verrichten en uitvoeringsorganisaties vaker te horen in Kamercommissies (tabel 4.3).

Tabel 4.3 Versterking van uitvoeringsdeskundigheid

Rapport	Voorstellen
Vertrouwen en zelfvertrouwen (2009)	– Werk met ex-ante-uitvoeringstoetsen zodat de uitvoerbaarheid van wetsvoorstellen in kaart wordt gebracht. – Voer twee á drie keer per jaar ex-postuitvoeringstoetsen uit (middels parlementaire onderzoekscommissies), gericht op het doen van aanbevelingen om het beleid en de uitvoering te verbeteren.
Versterking functies Tweede Kamer (2021)	– Ga vaker op informele wijze in gesprek met ministeries en uitvoeringsorganisaties.

Tussen balie en beleid (2021)	– Benut de uitvoeringstoetsen beter en kijk naar mogelijke ongewenste gevolgen ervan. – Monitor de uitvoeringsorganisaties structureel. – Breng direct contact tot stand tussen Kamer en uitvoering zodat Tweede Kamerleden meer voeling met de uitvoering krijgen. – Reageer minder heftig op incidenten in de uitvoering en probeer juist te leren van dingen die hierin fout gaan.
Blind voor mens en recht (2024)	– Zorg voor een afkoelperiode voor amendementen, waarin deze uiterlijk een week voor de stemming worden ingediend zodat Kamerleden de strekking ervan goed kunnen beoordelen en de regering er een uitvoeringstoets op kan uitvoeren.

Een tweede set aanbevelingen betreft maatregelen om burgerperspectieven in het Kamerwerk te versterken, zoals het uitvoeren van een doenvermogentoets of het analyseren van patronen in burgerbrieven (tabel 4.4).

Tabel 4.4 Versterking kennis van burgerperspectieven

Rapport	Voorstellen
Tussen balie en beleid (2021)	– Breng direct contact tot stand tussen de Kamer en burgers zodat effecten van (nieuw) beleid snel aan het licht worden gebracht. – Maak gebruik van de doenvermogentoets. – Geef meer aandacht aan het perspectief van de burger en maak ruimte voor vertegenwoordigende taken. – Breng trends in kaart die schuilgaan achter de berichten die Tweede Kamerleden van burgers krijgen.

Tot slot is er een fors aantal aanbevelingen die de relatief zwakke informatie- en kennispositie van de Tweede Kamer ten opzichte van het kabinet en de departementen (tabel 4.5) moeten versterken. Zo beval de commissie die onderzoek deed naar infrastructuurprojecten, al in 2004 aan om de contacten tussen leden van de Tweede Kamer en rijksambtenaren te normaliseren en de informatievoorziening aan de Tweede Kamer over technische aspecten van grote projecten te verbeteren.[164] De werkgroep-Informatieafspraken onder leiding van Inge van Dijk (CDA) heeft in 2023 het rapport *Grip op informatie* uitgebracht. Hierin roept de werkgroep de regering op om de informatievoorziening te verbeteren en laagdrempelige contacten tussen ambtenaren en Tweede Kamerleden mogelijk te maken. Ook zouden ambtenaren zelf Tweede Kamerleden moeten kunnen bellen als zij verduidelijking willen vragen over een Kamervraag.[165] De uiteindelijke beslissing over de informatiepositie van het parlement ligt formeel en feitelijk bij het kabinet. De kabinetsreactie op het rapport onderstreepte in algemene zin het belang van betere mogelijkheden voor parlementariërs en ambtenaren om direct contact te hebben.[166]

Tabel 4.5 Verbetering interacties met regering en ministeries

Rapport	
Nationale conventie (2006) **Staatscommissie-Remkes (2018)**	– Versoepel de omgang met de Aanwijzingen inzake externe contacten voor rijksambtenaren.
Staatscommissie-Remkes (2018)	– Actualiseer de Aanwijzingen aan de hand van de huidige praktijk voor contact tussen Tweede Kamerleden en ambtenaren.

164 Deze commissie pleitte ook voor professionalisering van de kennisinfrastructuur zodat de Tweede Kamer beter invulling kon geven aan zijn taken op het gebied van politieke sturing en controle. Om over meer specialistische kennis te kunnen beschikken, werd voorgesteld de planbureaus een onafhankelijke positie te geven door wettelijk vast te leggen dat kabinet en Tweede Kamer gelijke toegang hebben tot de onderzoekscapaciteit van de planbureaus (Kamerstuk 29283, nr. 5: 83–84). Ondertussen concludeerde Enthoven (2011) zeven jaar later nog dat contacten tussen Kamerleden en ambtenaren diffuus en onbevredigend waren.

165 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023b.

166 Zie ook www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2025/01/10/kamerbrief-met-kabinetsreactie-op-rapport-grip-op-informatie

	– Maak breder bekend dat Kamerleden feitelijke vragen aan ambtenaren van ministeries kunnen stellen. – Maak een volgsysteem van de voortgang van toezeggingen die het kabinet heeft gedaan aan de Kamer.
Versterking functies Tweede Kamer (2021)	– Vraag vaker feitelijke informatie op bij ministeries. – Versterk het zicht op welke kennis beschikbaar is op ministeries. – Betrek de Kamer al voor de indiening van een wetsvoorstel bij de discussie over het ontwerp ervan. – Ga gericht met de regering en met elkaar in overleg indien er problemen zijn met de informatievoorziening. – Houd periodiek een debat over de informatievoorziening door de regering. – Neem in het jaarverslag ook een overzicht op van ingediende moties en gedane toezeggingen. – Vraag niet gelijk of de regering een onderzoek kan uitvoeren, maar kijk of de Tweede Kamer dit zelf kan doen.
Tussen balie en beleid (2021)	– Ga minder krampachtig om met de Aanwijzingen. – Intensiveer de samenwerking met de Nationale Ombudsman
Blind voor mens en recht (2024)	– Zorg voor een ontspannen relatie tussen Tweede Kamerleden en ambtenaren, uitvoeringsorganisaties en (zelfstandige) bestuursorganen. – Zorg dat de regering consequent inzichtelijk maakt wat er in de voorbereiding van wetsvoorstellen met adviezen van de Raad van State en de Autoriteit Persoonsgegevens is gedaan.

4.5 Doorwerking van aanbevelingen

Wat opvalt in de bovenstaande overzichten is dat min of meer dezelfde aanbevelingen bij herhaling worden gedaan. Kennelijk is het lastig om hervormingen echt in de praktijk te brengen. In haar rapport analyseert de werkgroep Voor een Kamer die werkt (2025) de doorwerking van de aanbevelingen van al deze commissies.[167]

167 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2025.

Sommige commissies of werkgroepen kwamen na verloop van tijd met een voortgangsrapportage of eindrapport waarin zij terugblikken op de doorwerking van hun aanbevelingen. Dat levert niet altijd gunstige beelden op. In een zogeheten *Tussenstand* van de parlementaire zelfreflectie (uitgebracht in 2018) is de conclusie:

> *"Voor een cultuurverandering is het nodig dat een generatie Kamerleden de problemen in kaart brengt, overtuigd raakt van de noodzaak tot verandering, deze verandering ook zelf tot stand brengt en handhaaft. Dit lukt niet als Kamerleden gemiddeld maar vier jaar zitten. Dit betekent dat het voor de Tweede Kamer op dit moment erg moeilijk is om de parlementaire cultuur te ontwikkelen én te verbeteren. Verbeteringen zijn in de huidige omstandigheden dus alleen mogelijk via institutionele ingrepen, bijvoorbeeld in het commissiestelsel of via regelgeving, of door middel van wijzigingen in het gedrag van partijen en regering."*[168]

In een 'vijf jaar later'-terugblik op de opvolging van de aanbevelingen van de staatscommissie-Remkes werd geconstateerd dat veel voorstellen nog aanhangig waren.[169] De werkgroep-Van der Staaij heeft als enige systematisch de opvolging van haar adviezen gemonitord.[170] Haar tussenbalans is relatief positief. De Kamer plant zijn wetgevende werk beter. Iedere woensdag staat nu als wetgevingsdag in de Kameragenda. Het aantal politieke wetgevingsrapporteurs en ambtelijke wetgevingsadviseurs is uitgebreid. Commissies hebben een beter overzicht gekregen van de stukken die betrekking hebben op wetgeving. Een format voor een invoeringstoets is nog in ontwikkeling, en vooralsnog hebben Kamerleden beperkt zicht op de gevolgen van wetgeving in de praktijk.[171] De aanbeveling om periodiek te kijken naar de kwaliteit van de wetgeving is opgevolgd in de vorm van een handboekachtige publicatie Werken aan wetten.[172] Het aantal rapporteurs is toegenomen, alsmede de aandacht voor het werk dat de rapporteurs leveren.[173] Ook wordt er jaarlijks een overzicht gegeven van de voortgang van de toezeggingen die de regering heeft gedaan.

Strategische procedurevergaderingen worden goed gebruikt én door Tweede Kamerleden goed bezocht. Hierin kunnen commissies de werkwijze en de agenda bespreken. Er zijn twee parlementaire verkenningen uitgevoerd, waar goede ervaringen mee zijn. Ook is er een aantal themadebatten gevoerd. Het

168 Remkes et al. 2018: 103.
169 Van den Braak 2023b.
170 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023.
171 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023: 4–8.
172 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2022/23, 36200-vi.
173 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2024, 30 mei.

aantal moties is echter niet afgenomen, al is het toezeggingenregister nu operationeel.

Op het gebied van ambtelijke ondersteuning constateert de werkgroep dat er stappen zijn gezet met de uitbreiding van het aantal wetgevingsadviseurs. Ook zijn er structureel extra EU-adviseurs aangetrokken. Toch is er meer nodig om de ambtelijke ondersteuning te versterken. Zo laat de afstemming tussen Kamerleden, fractiemedewerkers en de ambtelijke ondersteuning nog te wensen over. Tegelijkertijd ziet de werkgroep dat Kamerleden de stafnotities van de ambtelijke ondersteuning goed gebruiken.[174]

Er is volgens Van der Staaij c.s. meer aandacht gekomen voor de uitvoering door onder meer de Staat van de Uitvoering en de Dag van de Publieke Dienstverlening. Ook is enige verbetering zichtbaar in het contact tussen Tweede Kamerleden en ministeries dan wel uitvoeringsorganisaties.[175] Verder zijn initiatieven opgestart om de participatie van burgers te verbeteren. Zo heeft de Kamer onderwerpen aangedragen voor een burgerberaad of een burgerforum.[176]

Bij de informatievoorziening is er volgens de werkgroep een verbetering zichtbaar van de informatie die de regering aan de Tweede Kamer stuurt. Nota's van ministeries komen zo bij Tweede Kamerleden terecht.

De werkgroep beval aan om aandacht te blijven schenken aan de werkwijzen van de Tweede Kamer.[177] In 2024 heeft het Kamerlid Kamminga het Presidium van de Kamer verzocht een werkgroep in te stellen die inzichtelijk maakt wat de stand van zaken is met betrekking tot de aanbevelingen van (alle) relevante rapporten die sinds de commissie-Van der Staaij 2 zijn verschenen. Op deze manier zouden Kamerleden inzicht kunnen krijgen in de opvolging van die aanbevelingen en ook zelf aanbevelingen kunnen doen om de werkwijze van de Kamer verder te versterken.[178] Inmiddels is ook dat rapport verschenen, met opnieuw een pleidooi om wetgeving zorgvuldig te behandelen en hierbij prioriteiten te stellen, de parlementaire controle te structureren en te verdiepen en meer aandacht te hebben voor het perspectief van de burgers.[179]

---

174 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023: 9–14.
175 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023: 18–19.
176 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023: 15–17.
177 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2023: 20–21.
178 Tweede Kamer 2023-2024, 35 867, nr. 1.
179 Tweede Kamer der Staten-Generaal 2025.

Externe deskundigen leggen andere accenten. Zij maken zich zorgen over een crowding out-effect: de grote aandacht voor representatie en profilering drukt die voor wetgevende arbeid weg. Volgens onderzoeker en voormalig senator Ruud Koole komt 'regeren voor het volk' steeds meer in de plaats van 'regeren door het volk'.[180] Oud-senator en politicoloog Van den Berg beschrijft hoe Kamerleden steeds minder tijd besteden aan wetgeving en hoe minder kennis van staatsrechtelijke normen leidt tot slordige regelgeving en amendementen.[181] Ook andere onderzoekers wijzen op de geringe aandacht voor wetgevingskwaliteit.[182]

Er bestaat een hardnekkig beeld dat Kamerleden goede wetsvoorstellen 'kapot amenderen'. Hoewel daar allerlei voorbeelden van zijn, constateert Veerman dat dit in algemene zin niet het geval is. Sterker nog, "het komt vaker voor dat amendementen de kwaliteit van het wetsvoorstel verbeteren dan dat zij die verslechteren. Zij kunnen nuttig zijn, vergeten groepen binnen boord brengen, fouten herstellen, procedurele vereenvoudigingen opleveren."[183]

Wetgevingsjuristen beschouwen amendementen weliswaar als tijdrovend en zijn er soms kritisch over, maar onderschrijven het beeld niet.[184] Dat neemt niet weg dat er ook slechte amendementen zijn en dus mogelijkheden voor verbetering, zoals meer tijd aan wetgeving besteden, het Bureau wetgeving versterken en een strakkere taakverdeling tussen de Eerste Kamer voor wetgeving en de Tweede Kamer voor begroting. Ook de Raad van State pleit herhaaldelijk voor meer tijd voor zorgvuldige amendering.[185]

4.6 Andere mogelijke verbetermaatregelen volgens gesprekspartners

Uitbreiding ledental

Uitbreiding van de Tweede Kamer vinden de meeste gesprekspartners goed te verdedigen in verhouding tot de Nederlandse bevolkingsomvang. Gesprekspartners wijzen erop dat een te beperkt aantal Kamerleden gevolgen heeft voor de kwaliteit van het Kamerwerk en voor de wetgevingskwaliteit in het bijzonder. Goedkoop kan ook duurkoop zijn. Reflecties en reconstructies naar aanleiding van de toeslagenaffaire hebben laten zien dat ondeugdelijke wetgeving tot hoge kosten kan leiden op de departementen en bij

180 Koole 2021b.
181 J. van den Berg 2022.
182 Wagenaar 1999: 216 e.v. (Marja Wagenaar was zelf Kamerlid); WRR 2002; Dorbeck-Jung 2003: 131 e.v.; Tjeenk Willink 2018.
183 Veerman 2016: 52.
184 Veerman 2016: 53.
185 Raad van State 2025 en 2021b.

uitvoeringsorganisaties.[186] In vergelijking met andere landen uit de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) is het Nederlandse parlement erg klein. Net als bij de discussie over de kiesdrempel is het politieke draagvlak voor uitbreiding van de Tweede Kamer vooralsnog beperkt. Dat valt te betreuren, maar is voorlopig wat het is.

Samenwerking tussen fracties

Minder ingrijpende, procedurele maatregelen zijn de aanpassing van het Reglement van Orde om de samenwerking tussen fracties te stimuleren.[187] Dat kan bijvoorbeeld door meer rechten toe te kennen aan politieke partijen die samenwerken of fractiegroepen vormen. Te denken valt bijvoorbeeld aan niet-individuele rechten, zoals spreektijd, interrupties, spreekvolgorde of het voorzitterschap en lidmaatschap van commissies. Ook in andere parlementen, zoals het Europarlement, wordt met fractierechten gewerkt om samenwerking en groepsvorming te stimuleren en afsplitsing en versnippering te ontmoedigen. Vooral in de commissies zouden nog meer inhoudelijke samenwerking en overleg plaats kunnen vinden.

De introductie van de wetgevingsrapporteur heeft geholpen om Kamerleden meer tot consensus en verdieping te laten komen.[188] De rapporteursfunctie kan verder worden versterkt, bijvoorbeeld door rapporteurs in plenaire debatten standaard als eerste het woord te geven.

Versterking van het commissiewerk

Op organisatorisch niveau valt de deskundigheid van de Kamer volgens gesprekspartners aanmerkelijk te versterken door commissies en commissievoorzitters meer zichtbaarheid en bevoegdheden te geven. In vergelijking met andere parlementen is het Nederlandse commissiestelsel relatief zwak.[189] Het voorzitterschap wordt vaak technisch ingevuld als bewaker van de vergaderorde, terwijl een voorzitter bijvoorbeeld ook zelfevaluatie zou kunnen stimuleren. Een verschuiving van het werk van de plenaire zaal naar de commissiezaal kan er wel toe leiden dat het commissiewerk politieker wordt, en dus minder uitgaat van overleg en meer van debat.

Veel gesprekspartners zien een grotere Tweede Kamer met meer ondersteuning en versterking van de rol van commissies, zoals ook in een aantal andere Europese landen gebruikelijk is, als streefbeeld. Sommigen geven aan dat de

186 Frederik 2021; 2024.
187 Otjes & Mickler 2019; Gespreksverslag.
188 Gespreksverslag.
189 Mickler 2017; 2021; 2022.

Kamer dusdanig bang is voor het verwijt dat politici aan zelfverrijking zouden doen dat veranderplannen die veel meer geld kosten vaak sneuvelen. Om de deskundigheid van het parlement te verbeteren zien onze gesprekspartners vooral haalbare mogelijkheden op het gebied van de samenwerking, politieke beleidsondersteuning en het commissiewerk. Versnippering valt tegen te gaan door samenwerkende fracties of fractiegroepen meer rechten toe te kennen, zoals spreektijd of voorzittersfuncties. Zolang er geen draagvlak is voor een groter aantal Kamerleden, is het uitbreiden van de individuele politieke beleidsondersteuning een mogelijkheid om de inhoudelijke kwaliteit van het werk van Kamerleden te verbeteren. Het Kamerwerk valt ook te versterken door meer taken en wetgevende bevoegdheden te verplaatsen van de plenaire debatten naar de commissies.

Investeren in inhoudelijke politieke ondersteuning

Individuele Tweede Kamerleden hebben meestal geen eigen beleidsmedewerkers, terwijl dit wel zou kunnen helpen om hun onafhankelijke kennispositie te versterken. Dit is ook een haalbaar alternatief om meer menskracht te mobiliseren zolang er geen draagvlak is om het aantal Kamerleden zelf uit te breiden. De functie van politiek beleidsmedewerker is nu vooral een tijdelijke en kortdurende startersfunctie, die vooral interessant is omdat deze een opstap kan bieden naar een toekomstige politieke loopbaan. Nieuwe partijen werven vaak in korte tijd veel medewerkers en deze staan na een slechte verkiezingsuitslag ook weer vrij snel op straat. Het gebrek aan senioriteit staat in contrast met de verantwoordelijkheid die menig politiek ondersteuner heeft om Kamervragen, debatbijdragen, moties, amendementen en wetsvoorstellen voor te bereiden. Politiek beleidsondersteuner lijkt in andere parlementen met grotere fracties een functie die bestendiger is en wordt vervuld door senior medewerkers.

In het rapport *Deskundige overheid* ziet de WRR de recente investering in de ondersteuning van de Tweede Kamer als een beweging in de goede richting die navolging verdient. De raad stelt daar dat de norm zou moeten zijn dat de capaciteit voor ambtelijke en politieke ondersteuning van volksvertegenwoordigers in lijn is met het gemiddelde niveau van EU-lidstaten met parlementaire stelsels en democratiescores waaraan Nederland zich graag spiegelt. Daarbij is het aan de Tweede Kamer en het kabinet om bij de ramingen en herziening van de wet op de politieke partijen stappen te zetten. Geoormerkte financiering kan ervoor zorgen dat de extra ondersteuning daadwerkelijk naar inhoudelijke politieke beleidsondersteuning gaat en niet naar communicatie.[190]

190 WRR 2025.

5 Concluderende observaties

In 1956 vertegenwoordigden 150 Tweede Kamerleden 11 miljoen burgers in het parlement. In de tussentijd is het aantal te vertegenwoordigen burgers toegenomen met ruim 60 procent (tot boven de 18 miljoen), zijn er inmiddels ruim 2.000 Rijkswetten, stegen de te controleren Rijksuitgaven van 7,7 miljard gulden naar zo'n 433 miljard euro en groeide het aantal rijksambtenaren met vele tienduizenden naar zo'n 150.000. Gelet op deze enorm toegenomen *span of control* is het de vraag of de huidige personele, organisatorische en institutionele uitrusting van de Kamer hem in staat stellen zijn kerntaken goed uit te oefenen.

Kamerleden hebben een breed palet aan *vakdeskundigheden* nodig om inzicht te hebben in de wetten, stelsels, geldstromen en praktijken waarmee de overheid werkt. Ze hebben *velddeskundigheid* nodig om de belangen van burgers, professionals en organisaties in een groot aantal beleidssectoren goed op het netvlies te krijgen en oordeelkundig te wegen. Ze hebben *procesdeskundigheid* nodig om doeltreffend hun weg te vinden in het reilen en zeilen van de Tweede Kamer. En ze moeten voldoende *inzicht hebben in de praktijk van de uitvoering* om te kunnen beoordelen of voorgesteld beleid wel kan werken en waarom het soms zo lastig blijkt om bestaand beleid ook de beoogde effecten te laten sorteren.

De toegenomen electorale volatiliteit en politieke versnippering zetten de aanwezigheid van die mix van deskundigheden onder druk. Tweede Kamerleden zitten steeds korter in het parlement en hebben minder tijd om het vak van volksvertegenwoordiger te leren. Ze hebben korte tijd om dossierkennis en vakkennis op het gebied van wetgeving en begroting op te bouwen, om het veld van professionals en belanghebbenden op hun commissieterrein te leren kennen, om spreekvaardigheid in debatten te ontwikkelen, om controle- en onderzoeksvaardigheden te ontwikkelen en allerlei aspecten van het politieke spel te leren spelen.

Bovendien groeien en krimpen veel politieke fracties in hoge mate, waardoor maar enkele partijen over voldoende ervaren specialisten en generalisten beschikken om aan alle Kamercommissies deel te kunnen nemen. Politieke partijen zetten meer dan voorheen voormalige fractiemedewerkers of politieke assistenten op de lijst, die de dossiers, het volatiele politieke spel en de bijbehorende medialogica al van binnenuit kennen, maar minder maatschappelijke ervaringsdeskundigheid vanuit de haarvaten van de samenleving meebrengen.

Politieke fracties zijn steeds meer tijd kwijt om voor hun publiek zichtbaar te maken dat ze bijdragen aan de oplossing van maatschappelijke problemen, zodat kiezers hun partij (blijven) steunen. De stellige indruk is dat dit ten koste is gegaan van de kwaliteit van de uitoefening van de wetgevende en controlerende taken van de Kamer.

In het afgelopen decennium zijn er allerlei commissies en werkgroepen geweest die analyses hebben gemaakt van de knelpunten in het functioneren van de Tweede Kamer. Zo is de Nederlandse Tweede Kamer klein, versnipperd en vrij beperkt ondersteund in vergelijking met andere landen. Voor uitbreiding van de Tweede Kamer was de afgelopen 68 jaar geen meerderheid te vinden. Nederland is een land van minderheden en partijen willen elkaar ook geen beperkingen opleggen in de vorm van kiesdrempels of prikkels tot samenwerking. De volksvertegenwoordiging en het bestuur zijn hier efficiënt georganiseerd. Tegelijkertijd zou je kunnen stellen dat Nederland de democratie op een koopje doet. De eigen ondersteuning waarover volksvertegenwoordigers beschikken, is gering in verhouding tot de omvang van hun taken en de informatiestromen waarmee zij te maken hebben. De ondersteuning van Kamerleden is, in vergelijking met veel andere landen, nog steeds bescheiden, ondanks een recente uitbreiding. De formatie van wetenschappelijke bureaus is beperkt en fluctueert sterk als gevolg van de verkiezingsresultaten.

Er ligt inmiddels een scala aan voorstellen op tafel om het parlementaire vakwerk te versterken. Institutionele hervormingen, zoals het uitbreiden van het aantal Kamerleden of het verhogen van de kiesdrempel, genieten vooralsnog beperkt draagvlak. Af en toe is er extra geld beschikbaar gesteld voor de ambtelijke ondersteuning van de Kamer of tijdelijk geld voor de ondersteuning van politieke fracties. Er liggen ook nog veel onuitgewerkte verbetervoorstellen, zoals een minder krampachtige relatie tussen politiek en Rijksdienst en de versterking van de positie van commissies. Daarbij gaat het zowel om cultuurverandering (loslaten van de strenge geest van de oekaze-Kok) als om structuurverandering (toekennen van meer bevoegdheden aan commissies en hun voorzitters). Een terugblik op de eerdere rapporten leert dat grote veranderingen een lange adem vergen. Vooralsnog worden lang niet alle bepleite hervormingsvoorstellen ook daadwerkelijk besproken, uitgewerkt en omarmd door de Tweede Kamer.

Literatuurlijst

Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI). (2021). *Rijk aan kennis*. Den Haag.

Baarsma, B. (2023, 15 januari). Voorkom verder versplintering in de Tweede Kamer, verhoog de kiesdrempel. *nrc.* www.nrc.nl/nieuws/2023/01/15/houd-versplintering-buiten-de-tweede-kamer

Brand, C. J. M. (2016). *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966* (Dissertatie).

Brandsma, G. J., & Otjes, S. (2024). Gauging the roles of Parliamentery staff. *Parliamentary Affairs 77*(3), 537–557.

Bovens, M. (2005). De verspreiding van de democratie. *Beleid en Maatschappij, 32*(3), 119–127.

Bovens, M., & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie.* Amsterdam: Prometheus.

Bovens, M., & Wille, A. (2021). Opleiding is de nieuwe verzuiling. Het gevaar van de diplomademocratie. *TheMa, Tijdschrift voor Hoger Onderwijs & Management*, *28*(1), 35–36.

Bovens, M., & Wille, A. (2023). 'Tassendragers' in de Tweede Kamer: de opkomst van het parapolitiek pad naar het parlement. *Beleid en Maatschappij, 50*(2), 1–21.

Bovend'Eert, P. P. T., & Kummeling, H. R. B. M. (2017). *Het Nederlandse Parlement.* Deventer: Wolters Kluwer.

Bovend'Eer, P. P. T. (2015). De centrale positie van de Tweede Kamer: de parlementaire kerntaken sinds 1914. In R. Aerts, C. van Baalen, D. Smit & H. te Velde (red.) (2015), *In dit Huis: Twee eeuwen Tweede Kamer* (pp. 91–117). Den Haag: Boom.

Bouwmeester, & Oosenbrug. (2016). *Initiatiefnota "Lobby in daglicht: luisteren en laten zien".* Tweede Kamer der Staten-Generaal. Initiatiefnota van de leden Bouwmeester en Oosenbrug: "Lobby in daglicht: luisteren en laten zien" | Tweede Kamer der Staten-Generaal

De Goede, A. (2022). De Tweede Kamer is een burn-out fabriek: 'Het roer moet om'. RTL. De Tweede Kamer is een burn-outfabriek: 'Het roer moet om' | RTL Nieuws | rtl.nl

De Nieuws BV. (2021). Waarom politieke partijen miljoenen op de plank hebben liggen maar toch meer geld willen. Waarom politieke partijen miljoenen op de plank hebben liggen maar toch meer geld willen | npo Radio 1

Deutscher Bundestag. (2023). Zahlungen an Fraktionen sollen 2024 um 8,42 Prozent steigen. Deutscher Bundestag - Zahlungen an Fraktionen sollen 2024 um 8,42 Prozent steigen

Deutscher Bundestag. (2024). Mitarbeiter. Deutscher Bundestag - Mitarbeiter

Dorbeck-Jung, B. (2003). Zicht op wetgevingskwaliteit. Welke criteria achten

leden van de Tweede Kamer de belangrijkste kwaliteitseisen voor wetgeving. *RegelMaat* 2003/4.

Duitsland Instituut. (2018). *Kritiek: Overheid betaalt partijstichtingen ruim 580 miljoen*. www.duitslandinstituut.nl/artikel/24732/kritiek-overheid-betaalt-partijstichtingen-ruim-580-miljoen#

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2021). *Rapport werkgroep zelfevaluatie naar aanleiding van de toeslagenaffaire (2003-2019)*. Den Haag.

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2022a). *Voortzetting debat zelfevaluatie toeslagenaffaire*. www.eerstekamer.nl/nieuws/20221004/voortzetting_debat_zelfevaluatie

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2022b). *Wijziging van de Wet financiering politieke partijen in verband met de evaluatie van deze wet (Evaluatiewet Wfpp). Memorie van Antwoord*. www.eerstekamer.nl/behandeling/20220705/memorie_van_antwoord/document3/f=/vludnmbaaezq_opgemaakt.pdf

Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2025). *Jaarbericht 2024*. Ook: www.eerstekamer.nl/begrip/feiten_en_cijfers

Elias, T., Ulenbelt, P., Fokke, M., Bruins Slot, H., & Van Meenen, P. (2014). *Parlementair onderzoek naar ict-projecten bij de overheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 326, nr. 5. Den Haag. www.tweedekamer.nl/sites/default/files/field_uploads/33326-5-Eindrapport_tcm181-239826.pdf

Enthoven, G. (2011). *Hoe vertellen we het de Kamer? Een empirisch onderzoek naar de informatierelatie tussen regering en parlement* (proefschrift). Universiteit van Tilburg.

European Parliament. (2024). European Parliament: Facts and Figures. European Parliament: Facts and Figures (europa.eu)

Fraussen, B., & Braun, C. (2018). 'De Lobby aan banden'? Over het ongelijk speelveld en de regulering van belangenvertegenwoordiging, *Tijdschrift voor Toezicht, 4*, 103–113, doi: 10.5553/TvT/187987052018009004004

Frederik, J. (2021). Zo hadden we het niet bedoeld. De tragedie achter de toeslagenaffaire. *De Correspondent*.

Frederik, J. (2024). De compensatieregeling voor de toeslagenaffaire onuitlegbaar, onuitvoerbaar, onbetaalbaar. *De Correspondent*.

Groen, A. (2023). The Netherlands' Parliamentary Administration. In T. Christiansen, E. Griglio, & N. Lupo (red.) (2023), *The Routledge Handbook of Parliamentary Administrations* (pp. 365–377). Milton Park: Routledge.

Harfst, Ph., & Schnapp, K. U. (2003). *Instrumente parlamentarischer Kontrolle der Exekutive in westlichen Demokratien*. Berlijn: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.

Hartholt, S. (2023, 23 januari). Overheids-ict valt 1,3 miljard duurder uit. *Binnenlands bestuur*. www.binnenlandsbestuur.nl/digitaal/overheids-ict-valt-opnieuw-13-miljard-duurder-uit

House of Commons Library. Debate packs. Debate Pack Publications - House of Commons Library (parliament.uk)

Jacobs, K., Lubbers, M., & Spierings, N. (2024). De Tweede Kamerverkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie. Essay. www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/rapporten/2024/04/18/nko-essay-verkiezingen-2023-van-onderstroom-naar-doorbraak-onvrede-en-migratie

Koole, R. (2021a). *Twee pijlers. Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Amsterdam: Prometheus.

Koole, R. (2021b). Het gevaar van ont-democratisering Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat. *S & D* 78(4).

Kroeze, R. (2025). *De herontdekking van de Parlementaire Enquête*. Amsterdam: Boom.

Kuijpers, D. (2023, 3 augustus). Lobbybrief van defensiebedrijf werd een-op-een een motie van Van Haga. *vn*. Lobbybrief van defensiebedrijf werd een-op-een een motie van Van Haga (vn.nl)

Maasbommel, S. (2023, 31 mei). *Bijna een kwart van de nieuwe Eerste Kamerleden is jurist*. www.mr-online.nl/nog-geen-kwart-nieuwe-eerste-kamerleden-is-jurist/

Mickler, T. A. (2017). Committee autonomy in parliamentary systems – coalition logic or congressional rationales? *The Journal of Legislative Studies,* 23(3), 367–391.

Mickler, T. A. (2021). The Determinants of Committee Membership in Belgium and the Netherlands. *Politics of the Low Countries, 3*, 225–257.

Mickler, T. A. (2022). *Parliamentary committees in a party-centred context: looking behind the scenes*. Library of Legislative Studies. Abingdon, Oxon/New York, NY: Routledge.

Mickler, T. A., & Otjes, S. (2018). Door sterkere commissies een sterker parlement. *StukRoodVlees.*

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). (2024). Landelijk overzicht kroonbenoemde burgemeestersposten. Landelijk overzicht Kroonbenoemde burgemeestersposten per 9 april 2024 | Publicatie | Politieke ambtsdragers

Muller, E. & Coenen, N. J. P. (1997). Parlementair onderzoek in ontwikkeling. *Beleid en Maatschappij, 24*(5), 241–252.

Muller, E. R. & Coenen, N. J. P. (2002). *Parlementair Onderzoek in Nederland*. Den Haag: Sdu.

NPO. (2021). Waarom politieke partijen miljoenen op de plank hebben liggen maar toch meer geld willen. Waarom politieke partijen miljoenen op de

plank hebben liggen maar toch meer geld willen.
Olsthoorn, S., & Kakebeeke, P. (2018, 2 juli). Grote ict-projecten overheid zeker €1 mrd duurder dan begroot. *Het Financieele Dagblad*. https://fd.nl/ondernemen/1259605/grote-ict-projecten-overheid-zeker-1-mrd-duurder-dan-begroot
Otjes, S. (2020). Hoeveel zetels moet de Tweede Kamer hebben? *Montesquieu Instituut*. Hoeveel zetels moet de Tweede Kamer hebben? - Montesquieu Instituut (montesquieu-instituut.nl).
Otjes, S. (2022). What Explains the Size of Parliamentary Staff?. *West European Politics 46*(2), 374–400.
Otjes, S., & Brandsma, G. J. (2022). Een kamer met weinig ondersteuning: Hoe groot is het probleem?. *De Nederlandse Grondwet*. Een Kamer met weinig ondersteuning: hoe groot is het probleem? - Montesquieu Instituut (montesquieu-instituut.nl)
Otjes, S., Brandsma, G. J., Hoetink, C., & Bolhuis, W. (2022). Meer ondersteuning voor de Tweede Kamer, maar welke?. *Montesquieu Instituut policy papers 12*.
Otjes, S., & Mickler, T. (2019). Werkwijze Tweede Kamer moet steviger op de schop. *StukRoodVlees*. https://stukroodvlees.nl/werkwijze-tweede-kamer-moet-steviger-op-de-schop/
Overheid.nl. (2023) Regeling financiële ondersteuning Eerste Kamer. https://wetten.overheid.nl/BWBR0049016/2024-01-01
Ozektas, M. (2023). *De draaideurlobby in Nederland* (masterscriptie). Universiteit Leiden.
Parlement.com. (2022). Tweede Kamer fracties gemiddeld steeds kleiner. Tweede Kamerfracties gemiddeld steeds kleiner - Parlement.com
Parlement.com. (2023a). Nieuwe Tweede Kamer geïnstalleerd: bijna de helft nieuwkomers, aantal bewindslieden in Kamer. www.parlement.com/id/vm8sjcehnezi/nieuws/nieuwe_tweede_kamer_geinstalleerd_bijna
Parlement.com. (2023b). Samenstelling Tweede Kamer na de verkiezingen van 22 november 2023. Samenstelling Tweede Kamer na de verkiezingen van 22 november 2023 - Parlement.com
Parlement.com. (2024). Veertien nieuwe Tweede Kamerleden geïnstalleerd. Veertien nieuwe Tweede Kamerleden geïnstalleerd - Parlement.com.
Parlementaire enquêtecommissies aardgaswinning Groningen. (2023). *Groningers boven gas*. www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/commissies/voormalig/peag
Parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening. (2024). *Blind voor mens en recht: Rapport parlementaire enquêtecommissie fraudebeleid en dienstverlening*. Tweede Kamer der Staten-Generaal. Parlementaire enquête fraudebeleid en dienstverlening | Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Pechtold, A., & Snels, B. (2024). *Tot uw dienst: Tegenspraak door publieke dienstverleners*. Amsterdam: Prometheus.

Raad van State. (2021a). *Uitkomst van het reflectieprogramma in kinderopvangtoeslagzaken*. Den Haag. Uitkomst van het reflectieprogramma in kinderopvangtoeslagzaken - Raad van State

Raad van State. (2021b). Aanbevelingen ter bevordering van de wetgevingskwaliteit. Briefadvies 19 april.

Raad van State. (2025). Brief advies amendementen en wetgevingskwaliteit, 24 april. www.raadvanstate.nl/actueel/nieuws/april/briefadvies-kwaliteit-amendementen/

Raad voor de Rechtspraak. (2021). Toeslagenaffaire: 'Belang rechtsbescherming individu moet zwaarder wegen dan vaste lijn jurisprudentie'. Toeslagenaffaire: 'Belang rechtsbescherming individu moet zwaarder wegen dan vaste lijn jurisprudentie' (rechtspraak.nl)

Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB). (2021). Ondersteuning Tweede Kamer, Briefadvies 1 november.

RTL Nieuws. (2023). Pleidooi voor meer Kamerleden kan op steeds meer steun rekenen in parlement. Pleidooi voor meer Kamerleden kan op steeds meer steun rekenen in parlement | rtl Nieuws | rtl.nl

Rijksoverheid. (2021). *Reflecties en lessen. Inzicht in kwaliteit 2018-2021*. Namens de Minister van Financiën en namens de Rapporteurs voor Inzicht in Kwaliteit in de Tweede Kamer (J. Sneller en B. Snels). www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/05/03/reflecties-en-lessen-inzicht-in-kwaliteit-2018-2021

Remkes, J., Van Baalen, C., De Jonge, E. J., Kohnstamm, J., Koole, R. A., Lagerwerf-Vergunst, E. F., Van der Meer, T. W. G., & Quik-Schuijt, A. C. (2017). *Probleemverkenning. Staatscommissie parlementair stelsel*. Den Haag.

Remkes, J., Van Baalen, C., De Jonge, E. J. , Kohnstamm, J., Koole, R. A., Lagerwerf-Vergunst, E. F., Van der Meer, T. W. G., & Quick-Schuijt, A. C. (2018). *Tussenstand. Staatscommissie parlementair stelsel*. Den Haag.

Rijksuniversiteit Groningen. (2024). *Ledentallen van politieke partijen*. www.rug.nl/research/dnpp/themas/ledentallen/.

Sap, J. W., Hoekstra, R. J., De Vries, J., Ankersmit, F., Van Baalen, C., Klinkers, L. E. M., Kuiper, R., Michels, A., Molier, J., Peters, K., Pijpers, A. E., Ramadan, O., Schinkelshoek, J., & Zoethout, C. M. (2006). *Hart voor de publiek zaak: Aanbevelingen van de nationale conventie voor de 21ste eeuw*. Nationale Conventie.

Scheltema Beduin, A. (2019, 14 mei). *Grote invloed Duitse denktanks op Europees niveau*. Transparency International Nederland. www.transparency.nl/nieuws/2019/05/invloed-duitse-denktanks-op-europees-niveau/

Sneller, J., & Van der Staaij, K. (2023). Rapporteurschap en

handreiking wetgevingskwaliteit. *Tweede Kamer der Staten-Generaal*. Rapporteurschap en handreiking wetgevingskwaliteit | Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Staatscommissie Parlementair Stelstel. (2018). *Lage drempels hoge dijken: Democratie en rechtstaat in balans*. Amsterdam: Boom.

't Hart, P., Bokhorst, M., Engbersen, G., Van Duijnen, M., De Jonge, A., & Tiemeijer, W. (2023). *Een deskundige overheid. Leren van buitenlandse succeservaringen* (wrr Working paper 55). Den Haag.

Tanja, E. G. (2010). Goede politiek: de parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940. Den Haag: Boom.

Ter Berg, J., & Schothorst, Y. (2017). *Burgers over representatie en niet-stemmen*. Kwalitatief onderzoek ten behoeve van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Kantar Public.

Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties. (2021). *Klem tussen balie en beleid*. Den Haag.

Tijdelijke commissie infrastructuurprojecten. (2004) *Onderzoek naar infrastructuurprojecten*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 29 283, nrs. 5-6.

Timmermans, A., & Coops, R. (2023, 20 december). Draaideurlobbyisten? Laat nieuwe Tweede Kamer het goede voorbeeld geven. *Publiek Denken*. Draaideurlobbyisten? Laat nieuwe Tweede Kamer het goede voorbeeld geven - Publiek denken

Tjeenk Willink, H. (2018). *Groter denken, kleiner doen*. Amsterdam: Prometheus.

Tromp, J., & Van de Ven, C. (2023). *Wantrouwen in de wandelgangen*. Amsterdam: Balans.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2009). Vertrouwen en zelfvertrouwen: Analyse en aanbevelingen. *Tweede Kamer der Staten-Generaal*. Microsoft Word - Conferentiebundel versie 7 maart 1330 (parlement.com)

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2016). *Kennis is macht*. Den Haag.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2016-2017). *Initiatiefnota van de leden Bouwmeester en Oosenbrug: 'Lobby in daglicht: luisteren en laten zien'*. 34 376, nr. 4. Den Haag. Initiatiefnota van de leden Bouwmeester en Oosenbrug: "Lobby in daglicht: luisteren en laten zien" | Tweede Kamer der Staten-Generaal

Tweede Kamer der Staten-Generaal. Werkgroep versterking functies Tweede Kamer. (2021). *Versterking functies Tweede Kamer: Meer dan de som der delen*. Den Haag. Versterking functies Tweede Kamer. Meer dan de som der delen | Tweede Kamer der Staten-Generaal

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2021/22). 35925, nr. 5.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2021/22). 35657, nr. 80.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2022/23). 36200-vi nr. 12.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023/24). 36406, nr. 2.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023). *Eindmonitor Rapport versterking functies Tweede Kamer. Meer dan de som der delen.* Den Haag. Eindmonitor inzake het 'Rapport Versterking functies Tweede Kamer. Meer dan de som der delen' | Tweede Kamer der Staten-Generaal.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023a). *Aantallen medewerkers 2022.* Den Haag.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023b). *Rapport: Grip op informatie.* Werkgroep Informatieafspraken.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023–2024). 36 528, nr. 2.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2024). 35 867, nr. 1.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2024). Rapporteurs in de Tweede Kamer, 30 mei.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2024). *Aantallen medewerkers 2023.* Den Haag.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2025). *Voor een Kamer die werkt. Eindverslag.* Werkgroep Voor een Kamer die werkt, 8 april.
Tweede Kamer der Staten-Generaal. (n.d.). *Organogram.* www.tweedekamer.nl/ambtelijke-ondersteuning/organogram.
Van Baalen, C., & Tanja, E. (2015). In dienst van de kamer: De ambtelijke ondersteuning van de volksvertegenwoordigers. In R. Aerts, C. van Baalen, D. Smit & H. te Velde (red.) (2015). *In dit Huis: Twee eeuwen Tweede Kamer* (pp. 91–117). Den Haag: Boom.
Van de Ven, C. (2021, 1 december). Ik ben een heel grote mier. *De Groene Amsterdammer* 48.
Van den Berg, J. Th. J. (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970.* Weesp: Van Holkema & Warendorf.
Van den Berg, J. (1985). Democratie onder de kaasstolp. *Socialisme en Democratie*, *42*(1), 3–11.
Van den Berg, J. Th. J. (1989). Het "prefab-kamerlid." De gewijzigde recrutering van de Tweede Kamerleden sinds 1971-1972. In J. Th. J. van den Berg, *Tussen Nieuwspoort & Binnenhof. De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse ontwikkelingen in politiek en journalistiek. Opstellen aangeboden aan prof. dr. N. Cramer* (pp. 191–210). sdu.
Van den Berg, J., & B. Van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004. In C. C. van Baalen, W. Breedveld, P. G. T. W. van Griensven, P. B. van der Heiden, W. P. Secker, & J. J. M. Ramakers (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (pp. 69–81). Den Haag: Sdu Uitgevers.
Van den Berg, J. (2020). 'Kortheidshalve. Over recht en macht in de democratie'.

Uitgeverij ew.
Van den Berg, J. (2022). 'Humeurig volk, verkrampte politiek en hoe het anders kan'. Amsterdam: Prometheus.
Van den Berg, T., Van Thiel, S., Warsen, R., & Migchelbrink, K. (2024). *Tussenpolitiek en techniek. Onderzoek naar informatieuitwisseling ten aanzein van beleid tussen Tweede Kamer en uitvoeringsorganisaties.* Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Science. Onderzoek naar informatieuitwisseling ten aanzien van beleid tussen Tweede Kamer en uitvoeringsorganisaties - Staat van de Uitvoering
Van den Braak, B. (2022, 13 mei) Over toeschouwers, consumenten en participatie. Parlement.com.
Van den Braak, B. (2023a). 'Het vertrek van een zo groot aantal leden is voor mij een voortdurende zorg.' Afnemende ervaring in het parlement. In W. Borgman, R. Jansen, A. van Kessel, R. Kroeze, J. Ramakers, D. Smit, & L. Steenbergen (red.) (2023), *Een kwestie van tijd: de factor tijd in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2023* (pp. 31–42). Amsterdam: Boom.
Van den Braak, B. (2023b, 26 juni). Terugzendrecht in historisch perspectief. De Nederlandse Grondwet. www.denederlandsegrondwet.nl/id/vm3tdjnttmus/nieuws/terugzendrecht_in_historisch_perspectief?colctx=vi58ivmh0vx5
Van den Braak, B. (2023c, 4 augustus). Wat maakt iemand een goed Kamerlid? Parlement.com.
Van den Braak, B. (2023d, 29 september). Staatscommissie-Remkes vijf jaar verder. Staatscommissie-Remkes vijf jaar verder - Nederlandse Grondwet (denederlandsegrondwet.nl)
Van der Meer, T. (2017). *Niet de kiezer is gek.* Amsterdam: Uitgever Spectrum.
Van der Meulen, J. (2023, 6 maart). Oekaze-Kok zit goed contact nog altijd in de weg. Meer openheid en omgangsregels moeten angstcultuur vervangen. Publiekdenken.nl https://publiekdenken.nl/nieuws/bestuurskracht/oekaze-kok-zit-goed-contact-nog-altijd-in-de-weg/
Van der Wilde, D. (2019). Het Haagse Taboe: de capaciteitsproblemen van de Kamer zijn 'een bloody shame'. NPO Radio. www.nporadio1.nl/nieuws/politiek/d7d1dd66-73cc-43dd-b0e2-210d09004c35/het-haagse-taboe-de-capaciteitsproblemen-van-de-kamer-zijn-een-bloody-shame
Van Eijk, D. (2024, 15 augustus). 30-jaar buurtonderzoek van NRC. Dit land is op zoek naar geborgenheid saamhorigheid en rechtvaardigheid. *NRC Handelsblad.*
Van Kleef, C., Mickler, T. A., & Otjes, S. P. (2024). The partisan foundations of parliamentary speech: how parliamentary party groups decide who gets to speak for them. *Party Politics, (30)*5. doi:10.1177/13540688231185673

Van Schendelen, M. P. C. M., & Van der Paardt, R. N. G. (1975). De Tweede Kamer als carrièrekanaal. *Beleid en Maatschappij 2,* 50–58.

Van Waasbergen, L. (1974). De vaste commissies in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Acta Politica, 9*(2), 162–182.

Vande Walle, B., & De Lange, S. L. (2025). Understanding the political party think tank landscape: A categorization of their functions and audiences. *Government and Opposition*, 60(1), 104–124.

Veerman, G. J. (2016). *Het amendement: een bedreiging voor de kwaliteit der wet?* Publicatiereeks Recht en Overheid nr.1.

Voerman, G. (2018). De politieke partij tussen samenleving en staat: De functie, het verval en remedies. *Groen: Studie- en opinieblad van de ChristenUnie 2*(4), 12–19.

Voerman, G. (2018). Living Apart Together? Denktanks en hun moederpartijen. In E. J. van Asselt, T. Brinkel, P. van der Burg, I, Bultman, & P. J. Dijkman (red.), *Uit politieke overtuiging: Wetenschappelijk instituut voor het cda, 1977-2017* (pp.121–133). Den Haag: Wetenschappelijk instituut voor het cda.

Voerman, G., Hoogers, G., & Van Leunen, S. (2020). *Van Denemarken tot Duitsland: Regulering van politieke partijen in een aantal Westerse landen*. Rijksuniversiteit Groningen.

Voogd, R., Jacobs, K., Lubbers, M., & Spierings, N. (2024). *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie*. Rapport. SKON. www.dpes.nl.

Wagenaar, M. (1999). Kwaliteit wetgeving stiefkind politiek. *RegelMaat* 1999/6.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). (2002). *De toekomst van de nationale rechtsstaat* (wrr-rapport 63). Den Haag.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). (2024a). *Discussienotitie deskundige overheid*. Den Haag.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). (2024b). *Aandacht voor media. Naar nieuwe waarborgen voor hun democratische functies* (WRR-rapport nr. 111).Den Haag.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). (2025). *Deskundige overheid* (wrr-rapport 113). Den Haag.

Winninghoff, M., & Bruins, G. (2017). *Representatie en niet-stemmen: burgers aan het woord. Een verkennend kwalitatief focusgroepenonderzoek.* Ferro Explore.

Witteveen, W. J., Bovens, M., Derksen, W., Kalma, P., & Becker, F. (1995). *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing.* Wiardi Beckman Stichting.

Wolf, S. P. M. (2022). *Nationale Parlementen in de Europese Unie: Een juridische vergelijking tussen het Nederlandse en Duitse parlement in Europese aangelegenheden*. Maastricht: Boom Juridisch. www.mr-online.nl/nog-geen-kwart-nieuwe-eerste-kamerleden-is-jurist/
www.kcbr.nl/beleid-en-regelgeving-ontwikkelen/beleidskompas/verplichte-kwaliteitseisen/doenvermogen

Lijst van gesproken en geconsulteerde personen

Ten behoeve van dit paper zijn ook drie groepsgesprekken georganiseerd met rijksambtenaren, medewerkers van de Dienst Analyse en Onderzoek en directeuren van wetenschappelijke bureaus van politieke partijen.

C. (Caspar) van den Berg, *Hoogleraar* aan public institutions and governance aan de RUG en governance van transities aan de Universiteit Leiden, voormalig Eerste Kamerlid voor de VVD

J. (Joop) van den Berg, *Emeritus hoogleraar* parlementaire stelsel, Universiteit Maastricht, voorheen directeur van de Wiardi Beckman Stichting en voormalig Eerste Kamerlid voor de PvdA

G.J. (Gijs Jan) Brandsma, *Universitair hoofddocent* bestuurskunde, Radboud Universiteit

A. (Arne) Bartelsman, *Directie* Democratie en Bestuur, Ministerie van BZK

C. (Claartje) Brons, *Programmamanager en plv. afdelingshoofd* Democratie, Ministerie van BZK

A. (Afke) Groen, *Directeur* Mr. Hans van Mierlo Stichting, voorheen onderzoeker aan Maastricht Universiteit

W. (Walfred) Haans, *Beleidsmedewerker* onderwijs, Tweede Kamerfractie GroenLinks-PvdA

R. (Ruud) Koole, *Emeritus hoogleraar* Politicologie aan de Universiteit Leiden, voorheen directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, partijvoorzitter en voormalig Eerste Kamerlid voor de Partij van de Arbeid

T. (Tom) Louwerse, *Universitair hoofddocent* politicologie, Universiteit Leiden

H. (Herman) Mensen, *Coördinerend Beleidsmedewerker* BZK

T. (Tim) Mickler, *Universitair docent* politicologie, Universiteit Leiden

S. (Simon) Otjes, *Universitair docent* Nederlandse politiek, Universiteit Leiden

H. (Hanneke) Palm, *Beleidsmedewerker* directie Democratie en Bestuur, Ministerie van BZK

J. (Joost) Sneller, *Lid van de werkgroep* parlementaire zelfevaluatie, Tweede Kamerlid voor D66

B. (Bart) Snels, *Inspecteur-Generaal* Belastingen, Toeslagen en Douane, voorheen directeur van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks en voormalig Tweede Kamerlid voor GroenLinks

K. (Kees) van der Staaij, *Voormalig Tweede Kamerlid* voor de SGP; staatsraad, afdeling advisering van de Raad van State

H. (Hella) van de Velde, *Directie* Democratie en Bestuur, Ministerie van BZK
P. (Pieter) Welp, *Inspectieraad*, voormalig medewerker Dienst Analyse en Onderzoek van de Tweede Kamer
Th. (Thomas) Zandstra, *Afdelingshoofd* directie Democratie en Bestuur, Ministerie van BZK

Ruimte voor een deskundige tweede kamer

Wie niet groot is, moet slim zijn

Meike Bokhorst,
Niels Groeneweg
en Paul 't Hart

WRR

9 789083 499642

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID